

પ્રકાશક :

નરેન્દ્રકુમાર ડી. શાહ

વ્યવસ્થાપક : કૈવર્ત ગાંધીના નવપ્રકાશક મંડળ

લઘુભાષા ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ,

ગાંધી મંદિર, મુંબઈ-૬.

પ્રથમ આવૃત્તિ

સં. ૨૦૧૭, સને ૧૯૬૧

સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન

મુદ્રક :

મણિલાલ હગનલાલ શાહ

નવપ્રકાશક પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,

ઘીકાંટા રોડ : : અમદાવાદ.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સંવત ૨૦૧૪ ના શ્રાવણ વદિ આઠમને રાજ જૈન શિક્ષાવલીની યોજના સક્રિય બની હતી. તે વખતે તેની ત્રણ શ્રેણીઓ પ્રગટ કરવાની ભાવના હતી, જે આ શ્રેણીના પ્રકાશન સાથે પૂર્ણ થાય છે અને અમારા હૃદયમાં અકથ્ય આનંદની લહરિઓ પ્રગટાવતી બન્ય છે.

આ પુસ્તકો માટે અમને આજ્ઞયુધીમાં વણુમાગ્યા અનેક અભિ-પ્રાયો પ્રાપ્ત થયા છે અને તેમાં આ પુસ્તકોની ઉપયોગિતા તથા રસમય શૈલી વિશે સંતોષ કે આનંદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે અમારા આ પ્રયાસ સફળતાને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ માનીએ તો અગોચર નથી.

આ ત્રણ શ્રેણીમાં કુલ ૧૭૦૦ ઉપરાંત પૃથોનું વાંચન અપાયું છે અને તેમાં અનેક ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે જેને જૈન ધર્મના વાસ્તવિક મર્મથી પરિચિત થવું છે, તેને માટે તે અત્યંત ઉપયોગી છે, એમ કહેવામાં અમે જરાય સંકેચ અનુભવતા નથી.

દર વર્ષે એક એક શ્રેણીનું પ્રકાશન ચર્ચ સક્રિય, તેમાં પૂજ્ય આચાર્યો, મુનિવરો, ધર્મરસિક તથા સાહિત્યપ્રિય મૃદુરો, સંબંધીઓ અને મિત્રો એ બધાનો સહકાર કારણભૂત છે, તેથી આ તકે એ બધાનો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ અને હવે પછીની અમારી સાહિત્યપ્રકાશનની યોજનાને એ જ રીતે સહકાર આપતા રહેવાની નેનંતિ કરીએ છીએ.

વિશેષ આભારદર્શન આ શ્રેણીનાં છેલ્લાં પુસ્તકમાં આપેલું છે, તે જોઈ જવા વિનંતિ છે.

પ્રકાશન,

વિષયાનુક્રમ



- ૧ નિગંધનું પ્રયોજન
- ૨ ચેતના એ જીવનનું અસાધારણ લક્ષણ છે.
એક જ ચેતના સર્વ જીવોમાં વ્યાપી રહી નથી.
ચેતના જડતા સંયોગથી ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી.
- ૩ ચેતનાશક્તિ અને જડશક્તિમાં રહેલો ભાર તફાવત
- ૪ સંસાર
મારસંસાર, દશસંસાર, સોળસંસાર
નિકાસકર્તાની દૃષ્ટિએ સંસારનો વિચાર
જ્ઞાન પદ્ધતિ એક પ્રકારની સંસાર છે.
- ૫ જીવનશક્તિ
દૃષ્ટિશક્તિ
શ્રવણશક્તિ
સંજ્ઞાશક્તિ
સંજ્ઞાશક્તિ
શ્રી જીવનશક્તિ પરીક્ષાકરતા જીવનનો એક પ્રકાર
જીવનશક્તિ
શ્રી જીવનશક્તિ પરીક્ષાકરતા જીવનનો એક પ્રકાર
જીવનશક્તિ
શ્રી જીવનશક્તિ પરીક્ષાકરતા જીવનનો એક પ્રકાર

॥ ॐ ह्रीं जहं नमः ॥

શક્તિનો શ્રોત

૧—નિષંધનું પ્રયોજન

આપણા દેહ કે શરીરમાં શક્તિનો એક અજ્ઞાન શ્રોત વહી રહ્યો છે, શક્તિનો એક અદ્વિત્ય પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે, શક્તિની એક અરણ્યકિત ધારા ગતિમાન થઈ રહી છે. આપણાં નસકોરાં તેની ખાતરી આપે છે, આપણી નાડીઓ તેની પ્રતીતિ કરાવે છે, આપણું હૃદય તેનાં અસ્તિત્વનો કોલ આપે છે.

જે શક્તિનો આ અજ્ઞાન શ્રોત આપણાં શરીરમાં વહેતો ન હોય તો આપણે હાથ હલાવી શકીએ નહિ, પગ ચલાવી શકીએ નહિ, શરીરનું કોઈ પણ અંગ ઊંચું-નીચું કરી શકીએ નહિ, ઊભી શકીએ નહિ, વિચાર કરી શકીએ નહિ, શ્વાસોચ્છવાસ લઈ શકીએ નહિ, અરે! નાની કે મોટી, સામાન્ય કે વિશેષ કોઈપણ ક્રિયા કરી શકીએ નહિ. તો પછી શાસ્ત્રક્રદોએ વર્ણવેલા ધર્મ, અર્ધ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વર્ગની સાધના તો થાય જ શી રીતે ?

જે કોઈ એમ માનતું હોય કે શક્તિ વિના પણ આ બધું થઈ શકે છે, તો તેણે પોતાની આ માન્યતા પ્રયોગ દ્વારા પુરવાર કરી આપવી જોઈએ. જે અનુભવી રોકટરોને હાજર રાખી, પાંચ પીઠ માણસોને ભેગા કરી, પોતાનામાં

એવો વિદ્યાન અસ્થિત કર્યો છે કે ત્યાં કંઈ પણ કાર્ય દેખાય ત્યાં શક્તિનું અસ્તિત્વ અવરોધ માનવું.

એક માણસ અવસાન પામ્યો અને તેને નનામીમાં લાંબીને દમસ્કાનમાં હાથ જવડમાં આવ્યો. ત્યાં તેને કાપની વિના પર પોસાવતાં તેના જમણા પડનો અડધો સહેજ દાર્યો, એટલે પાને હાથ ફેરનારાઓમાંના એકે કહ્યું કે 'સજ્જ! સજ્જ! આમાં તો ૧૮૭ ૭૪ લાગે છે. જે દમણાં જ નેનો અડધો દાણવાં લેયો.' બીજાઓએ કહ્યું : 'સમ સમ જોયો. દરે આમાં ૭૪ ક્યાંથી દાણ ?' ત્યાં પેલા બાર્દના અમલદારો તેને નીચે ઉતારવામાં આવ્યો, ત્યાં વેપ હોકરને ઘોડાપગમાં આવ્યા અને ચેત્વ ઉપચાર કરતાં તે ઢબી ગયો. ત્યાર પછી તો તેણે મૃદસંચાર જોગવ્યો અને પ્રજા જાળકેનો પિતા બન્યો. તાત્કાલ કે અહીં નાનું ચરકું કાર્ય દેખાવું. તેના પરથી શક્તિ હેવાનું અનુમાન થયું અને તે આવું હતું.

શક્તિનો આ એવ મહાપુરુષો વડે ચેતનાની સંજ્ઞા પામ્યો છે. તે સંજ્ઞાથી દેટલોક ચર્ચા—વિચારણા કરવી એ પ્રસ્તુત નિર્ગમનું પ્રયોજન છે.

૨—ચેતના એ જીવનું આધારસ્તંભ સ્વસ્થ છે.

'આપણાં શરીરમાં ચેતના આવી જણાય છે?' તેના ઉત્તરમાં લીન મર્ફિસેએ કહ્યું છે કે 'તેમાં હવ છે, માટે ચેતના જણાય છે. પરંતુ, કાચ, લાકડી વગેરેમાં હવ નથી, તો ત્યાં ચેતના જણાતી નથી.'

શૂરવીર હોય છે, કોઈ ખાયલા હોય છે; કોઈ મહેનતુ હોય છે, તો કોઈ આળસુ હોય છે.

વળી બધા પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ પણ જૂદી જૂદી હોય છે. કોઈ સૂતું હોય છે, તો કોઈ બેઠું હોય છે; કોઈ ઉભું હોય છે, તો કોઈ દોડતું હોય છે; કોઈ શિકાર કરતું હોય છે, તો કોઈ રક્ષણ કરતું હોય છે. મનુષ્ય પરત્વે કહીએ તો કોઈ ખેતીવાડીમાં મગ્ન હોય છે, તો કોઈ વ્યાપારમાં; કોઈ અધ્યયન—અધ્યાપનમાં મશગુલ હોય છે, તો કોઈ લડાઈમાં; કોઈ કલાકારીગરીમાં ઓતપ્રોત હોય છે, તો કોઈ દેવળ મંજૂરીમાં.

ઉપરાંત બધા પ્રાણીઓનો સુખદુઃખનો અનુભવ પણ સરખો હોતો નથી. એક આનંદમાં મગ્ન હોય છે અને કિલ્લોલ કરે છે, ત્યારે બીજી શોકમાં ડૂબેલું હોય છે અને કાળો કલ્પાંત કરે છે. એકનાં સુખ પર શાંતિ અને સંતોષનાં ચિહ્નો જણાય છે, તો બીજાનાં સુખ પર અશાંતિ—દુઃખ વેદના—અસંતોષની નીશાનીઓ સ્પષ્ટ લેવામાં આવે છે. વળી એક જ ઘટના બે પ્રાણીઓનાં—બે મનુષ્યનાં મન પર જૂદી જૂદી અસર કરે છે. એકની પત્ની ગૂંજરી જાય છે, તો એ રુદન કરે છે, હાયવોય કરે છે અને હવે આ બાળ-બચ્ચાંઓને શી રીતે સંભાળીશ ? મારો ગૃહવ્યવહાર શી રીતે ચાલશે ? એની ફીકરમાં ડૂબી જાય છે. ત્યારે બીજાની પત્ની ગૂંજરી જતાં એ ઠાવકા મોઢે કહે છે કે ‘લલુ’ થયું ભાંગી જવળ, સુખે લજશું શ્રીગોપાળ.’

જો બધા પ્રાણીઓમાં એક જ ચેતના વ્યાપી રહી હોય તો આ પ્રમાણે સ્વભાવની જૂદાઈ, પ્રવૃત્તિની જૂદાઈ, સુખદુઃખના અનુભવની જૂદાઈ સંભવે નહિ.

વળી બધામાં એક જ ચેતના વ્યાપી રહી હોય તો બધાની ઉન્નતિ કે અવનતિ સાથે જ થાય, પણ જોવામાં એવું આવે છે કે એક ઉન્નતિની ટોચે ચડે છે, બીજા પોતાની સ્થિતિ જાળવી રાખે છે, તો ત્રીજા અવનતિના ઊંડા ખાડામાં ગળડી પડે છે. આ બધાં કારણોને લીધે બધાં પ્રાણીઓમાં એક જ ચેતના વ્યાપી રહી છે, એમ કહેવું અથોવ્ય કે ગેરવ્યાજબી છે. સત્ય હકીકત એ છે કે દરેક પ્રાણીમાં જૂદો જૂદો ભવ છે અને તેના આધારે જ તેમાં ચેતના જણાય છે.

કેટલાક કહે છે કે આ જગતમાં ભવ જેવી કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, પછી ચેતના એ તેનું લક્ષણ શી રીતે બની શકે? ચેતના તો પંચભૂતનાં સંયોજનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના વિનાશ કે વિગોચથી નાશ પામે છે. તેઓ પોતાના આ સિદ્ધાંતનાં સમર્થનમાં મદ્ય (દારૂ) નું દુષ્કાંત આગળ કરીને કહે છે કે ‘જેમ મદ્યનું પ્રત્યેક અંગ જેનું’ કે ધાવડીનું ફૂલ, ગોળ, પાણી એ કોઈમાં મદ્ય-શક્તિ દેખાતી નથી, છતાં ત્યારે તેના અમુકાય બની જાય છે, ત્યારે તેમાં મદ્યશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અમુક કાળ વિચર રહી વિનાશની સામગ્રી મળતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ દરેક ભૂતમાં ચૈતન્યશક્તિ દેખાતી

નથી, પણ જ્યારે તેનો સમુદાય થાય છે, ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને અમુક કાળ સ્થિર રહી નષ્ટ થઈ જાય છે.

પરંતુ આ દૃષ્ટાંત જોડું છે, કારણ કે ધાવડીનાં ફૂલ, ગોળ વગેરેમાં મધની થોડી ઘણી માત્રા રહેલી છે, તેથી જ તેનું સંયોજન થતાં મધની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે પંચભૂતોમાં તો ચૈતન્યનો કોઈ અંશ રહેલો નથી, તો તેમાંથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય? જે ભિન્ન ભિન્ન ગુણવાળા પદાર્થો છે, તેનાં સંયોજનમાંથી કોઈ અપૂર્વ ગુણની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. ઘટ કે પટ (ઘડા અને વસ્ત્ર) નો સમુદાય એકઠો કરીએ તો તેમાંથી સ્થંભ નીપજે છે ખરો? અથવા રૂક્ષ એવા રેતીના કણોનો સમુદાય એકઠો કરીએ તો તેમાંથી સ્તિગ્ધ એવું તેલ નીકળી આવે ખરું?

જો પંચભૂતનાં વિશિષ્ટ સંયોજનથી ચૈતન્યશક્તિ પેદા થતી હોય તો તે બધા પ્રાણીઓમાં-બધા જીવોમાં સરખી રીતે વ્યક્ત થવી જોઈએ, પણ તેમાં તરતમતા દેખાય છે. પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં એ શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્ત થાય છે, તેટલી ચતુરિન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં વ્યક્ત થતી નથી; જેટલી ચતુરિન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં વ્યક્ત થાય છે, તેટલી તેઘન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં વ્યક્ત થતી નથી; જેટલી તેઘન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં વ્યક્ત થાય છે, તેટલી બેઘન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં વ્યક્ત થતી નથી; અને જેટલી બેઘન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં વ્યક્ત થાય છે, તેટલી એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં વ્યક્ત થતી નથી.

[જેઓ ઇન્દ્રિય પ્રમાણે પ્રાણીઓનું વર્ગીકરણ ન સ્વીકારે
હોય તેમણે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીડા, જંતુ, વનસ્પતિ
અથવાનાં ચતુષ્પદમાં રહેલી તરતમતાનો વિચાર કરી જોયે

વળી મનુષ્ય-મનુષ્યમાં પણ શક્તિની તરતમતા જો-
વાય છે. એક બહુ શુદ્ધિમાન હોય છે, તો બીજો
ક હોય છે; એકની સ્મરણશક્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે, બીજો
છીનને પાંચ-પંદર વાર ઓળખા છતાં ય યાદ રહેતું નથી,
એકમાં ચતુરાઈ ઘણી હોય છે, તો બીજો બોટમાં અંધ છે.

જે બુદ્ધિમાં પ્રમાણમાં ચેતન્યની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવામાં
આવે તે કાશ માનવમાં ચેતન્ય વધારે હોયું જોઈએ
અને પાશુ માનવમાં ચેતન્ય ઓછું હોયું જોઈએ. પણ
અસ્થિતિ તેથી સ્થિતિ જ દેખાય છે. કાશ માનવમાં સ્થિતિ
જાણી હોય છે અને તેના બેડા ત્યાંથી જડી બિના થવાની
પ્રત્યક્ષતા નથી, જ્યારે પાશુ માનવમાં સ્થિતિ વધારે
જાણી હોય છે અને તેથી હેઠલો પાશુની હોય તે

પ્રીત રીતે પણ પોષણ હરે છે. ત્યારે એવું વિધાન કરવામાં આવે કે અમુક વસ્તુનાં સંયોજનથી અમુક વસ્તુ બને છે, ત્યારે તે વસ્તુઓનાં સંયોજનથી તે વસ્તુ અવશ્ય બનવી જોઈએ. હરણ, બહેણ અને આંખળાંનાં સંયોજનથી ત્રિફળાં બને છે, એમ કહેનારાઓ હરણ, બહેણ અને આંખળાં ભેગાં કરી તેનું ત્રિફળારૂપ બનાવી આવે છે. આ રીતે અંશબૂતનાં સંયોજનથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ માનનારાઓએ અંશબૂત ભેગાં કરીને ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ કરી બતાવવી જોઈએ, પણ કોઈએ હજી સુધી તેમ કરી બતાવ્યું નથી.

આજનું વિજ્ઞાન પણ એમ જ માને છે કે અમુક પદાર્થોનાં સંયોજનથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેણે હજી સુધી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ કરી બતાવી નથી, એટલું જ નહિ પણ હવતી આંખ જેવી આંખ, જીવતા કાન જેવો કાન કે હવતી આમડી જેવી આમડી બનાવવામાં પણ શક્તિ જણવી નથી, એટલે એ સિદ્ધાંત સાચો નથી. હવે વૈજ્ઞાનિકોની શ્રદ્ધા પણ એ સિદ્ધાંતમાંથી ઉઠતી જાય છે અને ચૈતના-ચૈતન્ય એ સ્વતંત્ર શક્તિ હોવાનું તેઓ સ્વીકારતા જાય છે.

આ વિષયમાં સાપેક્ષવાદ (Theory of relativity)ની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ડૉ. આઇન્સ્ટાઈન આઈન્સ્ટીને કહ્યું છે કે ‘સમસ્ત પ્રકૃતિમાં ચૈતના કામ કરી રહી છે, એમ હું માનું છું.’

સર. ઓ. ઓસ. ઓડિંગ્ટને કહ્યું છે કે ‘કોઈ અજ્ઞાત શક્તિ કામ કરી રહી છે. અમે એ નથી જાણતા કે તે શું

છે? હું ચૈતન્યને મુખ્ય માનું છું, લૌતિક પદાર્થોને જોઈ પુરાણો નાસ્તિકવાદ હવે ચાલ્યો ગયો છે. ધર્મ એ આત્મ તથા મનનો વિષય છે અને આપણે તેને ડગાવી શકતા નથી.

સર. જેમ્સ જીને કહ્યું છે કે ‘હવે વિશ્વ જડ થંડ’ અપેક્ષાએ મન-ચેતનાની વધારે નજીક લાગે છે. મન એ- વસ્તુ નથી કે જે જડની દુનિયામાં ક્યાંયથી અકસ્માત ટપકી પડી હોય.’

જે. બી. એસ. હેલ્ડને કહ્યું છે કે ‘વિશ્વનું મૌલિક તત્ત્વ જડ દ્રવ્ય, બળ કે લૌતિક પદાર્થો નથી, પણ મન અને ચેતના છે.’

સર જે. એ. થોમસને ‘ધી ગ્રેટ ડીઝાઈન’ નામના મનનીય ગ્રંથમાં જે શબ્દો લખ્યા છે; તેનું ઉદ્ધરણ પણ અહીં ઉપયોગી છે. તે જણાવે છે કે ‘સમસ્ત પ્રાણીજગતમાં એવી પ્રક્રિયાઓ નજરે પડે છે કે જે પોતાનાં મન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અમીળા (સૂક્ષ્મ જલજંતુ) થી માંડીને મોટા પ્રાણી સુધી એક આંતરિક તથા વૈયક્તિક જીવનનું અણૂં વહે છે. ક્યાંક એનો સ્રોત પાતળો હોય છે, ક્યાંક અતિ જળવાન. લાગણી, કલ્પના, તર્ક બધું તેમાં આવી જાય છે. બેશુદ્ધ અવસ્થા પણ તેની અંતર્ગત છે.’

તાત્પર્ય કે ચેતના-ચૈતન્ય એ જડ વસ્તુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ નથી, પણ જીવનો ગુણ છે, જીવનું અસાધારણ લક્ષણ છે.

૩-ચેતનાશક્તિ અને જડશક્તિમાં રહેલો ભારે તક્ષવત

જડમાં પણ એક પ્રકારની શક્તિ છે, જેમ કે જે ચક્રમક અથડાય તો તેમાંથી અગ્નિના તણુખા ઝરે છે. ચાવી દીધી હોય તો ઘડિયાળ કેટલાક દિવસ ચુધી ચાલ્યા કરે છે. વરાળ કે પેટ્રોલની સહાય મળે તો યંત્રો ગતિમાન થાય છે. રાસાયણિક પદાર્થોનું સંયોજન થતાં તેમાંથી અગ્નિ પ્રગટે છે, વગેરે વગેરે. પરંતુ ચેતનાશક્તિ અને જડશક્તિમાં ભારે તક્ષવત રહેલો છે, તે આપણે ખરાખર લક્ષમાં રાખવો જોઈએ.

ચેતનાશક્તિમાં સંજ્ઞા, વિચાર, લાગણી, ઈચ્છા વગેરેનું તત્ત્વ જોવામાં આવે છે, ત્યારે જડશક્તિમાં આવું કંઈ જોવામાં આવતું નથી. હાથીનું રમકડું ચાવી દેવાથી ચાલે-દોડે ખડું, પણ તે જીવંત હાથીની જેમ ઈચ્છાપૂર્વકની વિવિધ ગતિ કરી શકે નહિ. જીવંત હાથીને ચાલતાં આનંદ આવે તો તે પોતાની સૂંઠ આમતેમ ઉછાળે, ખૂંછડી હલાવે કે મસ્તક ડોલાવે, પરંતુ જડ રમકડું એવું કશું કરી શકે નહિ.

મનુષ્ય, પશુ વગેરે જીવંત પ્રાણીઓ અમુક સ્થળે જવું હોય તો રસ્તામાં થોભે, આરામ કરે, ખાય-પીએ અને વળી પોતાનો માર્ગ કાપે, પણ જડશક્તિ અર્થાત્ યાંત્રિક રીતે ગતિ કરનારો પદાર્થ તેમ કરી શકે નહિ. તોપ-માંથી ગોળો છૂટ્યો, એટલે તે સીધો નીશાન લાણી જ જવાનો. ન તે રસ્તામાં કયાંય થોભે કે ન કયાંય આરામ કરે.

શક્ય થકે છે એ વાત સાચી, પણ તે એક હવંત પ્રાણીની હરગીઝ તુલના કરી શકતી નથી, એ વાત પણ એટલી જ છે. હવંત પ્રાણીમાં સંજ્ઞા વગેરે હોય છે, તે જડ પદાર્થોમાં, જડ શક્તિમાં હોતા નથી.

૪-સંજ્ઞા

સંજ્ઞા એ ચેતનની એક પ્રકારની અભિવ્યક્તિ છે અને તે સર્વ પ્રાણીઓમાં જોવામાં આવે છે. જૈન શાસ્ત્રોએ આવી ચાર, દસ કે સોળ સંજ્ઞાઓની નોંધ લીધી છે. આ સંજ્ઞા-ઓનું સ્વરૂપ જાણવાથી ચેતના અંગે વધારે પ્રકાશ પડશે.

ચાર સંજ્ઞા

શ્રી સ્થાનાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ચત્તારિ સળ્લાઓ પળ્લત્તે-આહારસળ્ણા, મયસળ્ણા, મેહ્ણસળ્ણા, પરિગ્ગહસળ્ણા -(જ્ઞાની ભગવંતોએ) ચાર સંજ્ઞાઓ કહેલી છે : (૧) આહારસંજ્ઞા, (૨) ભયસંજ્ઞા, (૩) મથુનસંજ્ઞા અને (૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા.

મનુષ્યને અમુક સમયે ક્રુધાનો ઉદય થાય છે, અર્થાત્ ભૂખ લાગે છે અને આહાર કરવાની અભિલાષા થાય છે, તે આહારસંજ્ઞા સમજવી. પશુ, પક્ષી, કીડા, જંતુ વગેરેમાં પણ આપણે આ સંજ્ઞા જોઈ શકીએ છીએ. તેઓ આહાર મેળવવા માટે કંઈ ને કંઈ પ્રવૃત્તિ કરતા જ હોય છે. એકેન્દ્રિય હોવાને પણ આ સંજ્ઞા હોય છે, પણ તે અનાભોગ અને અવ્યક્ત હોય છે, એટલે તે આપણે જાણી શકતા નથી. આમ છતાં વનસ્પતિમાં આપણને આ જાણતનું પ્રમાણ

[illegible]

પશુ-પંખી વગેરેને પણ કર લાગે છે. પશુઓ કે
કે બગીચામાં રહેવાનું પસંદ કરે છે તથા પક્ષીઓ વૃ-
ક્ષો પર માળા બાંધે છે, એ બધામાંથી ઉપજતી સંસ્કૃ-
તિને આગારી છે. શાસ્ત્રકારોએ એકેન્દ્રિયમાં પણ
સંજ્ઞા માની છે, પણ તે અનાભોગ અને અવ્યક્ત હોય
વત્સપતિમાં જે સંકોચ થાય છે, તે આ સંજ્ઞાનું પરિ-
બલ્લુવું. સીસામણીનાં પાનને સ્પર્શ કરતાં જ તે ઝડ-
પીડાઈ જાય છે, એટલે તેનામાં એ સંજ્ઞા અન્ય વત્સ-
કરતાં ભેદદાર છે, એમ સમજવું.

જે જડ પદાર્થો છે, તેને કોઈ પ્રકારનો ભય લા-
ગતો નથી. શસ્ત્રાદિ મનુષ્ય કે પશુપક્ષીને ભય ઉપજાવી શકે
પણ છીંત કે થાંભલાને ભય ઉપજાવી શકતા નથી.

મનુષ્યને વિષયસેવનની જે અલિલાપા થાય છે,
મૈથુનસંજ્ઞા બાળવી. વિદ્વાનોએ સ્મરણ, કીર્તન, કેલિ, પ્રેક્ષણ,
શુદ્ધ ભાષણ, સંકલ્પ, અધ્યવસાય અને ક્રિયાનિવૃત્તિ એમ
મૈથુનના આઠ પ્રકારો માન્યા છે. સ્મરણ એટલે પ્રશંસા કરવી,
તેને સારું માનવું; કેલિ એટલે તેની સાથે ક્રીડા કરવી;
પ્રેક્ષણ એટલે તેની સામે રાગભરી-સ્નેહભરી દૃષ્ટિએ જોયા
કરવું; ઉપલક્ષણથી ખાનગી પત્રો લખવા; સંકલ્પ એટલે
તેને મેળવવાની દૃઢ ઇચ્છા કરવી; અધ્યવસાય એટલે એ
ઈચ્છામાં રમ્યા કરવું અને ક્રિયાનિવૃત્તિ એટલે ક્રિયા કરવી,
સંભોગ કરવો. બ્રહ્મચર્યપાલનમાં મૈથુનનાં આ આઠ અંગોનો
ત્યાગ કરવાનો હોય છે.

પશુ-પક્ષીમાં પણ નરમાદાનાં જોડાં હોય છે અને તેમને વિષયાલિલાપા થતી જોવાય છે. કીડા તથા જંતુઓમાં તેમાં સંજ્ઞા જૂદા જૂદા પ્રકારે વ્યક્ત થાય છે. પ્રાણીશાસ્ત્રીઓએ તેનાં સંવનનના અનેક પ્રકારો દર્શાવ્યા છે. એકેન્દ્રિય છવો પણ આ સંજ્ઞાથી યુક્ત હોય છે, પણ તેમને આ સંજ્ઞા અનાલોગ અને અવ્યક્ત હોય છે. વનસ્પતિમાં તેની કેટલીક સાળીતી મળે છે. તે અંગે શૃંગારતિલકનો નીચેનો શ્લોક આહીં ઉદ્દૃત કરવો ઉપયોગી ગણાશે :-

સુભગ ! કુરુવકત્ત્વં નો કિમાલિન્નનોત્સુકઃ,

કિમુ મુલમદિરેચ્છુ કેસરો નો હૃદિસ્થઃ ।

ત્વયિ નિયતમશોકે યુજ્યતે પાદઘાતઃ

પ્રિયમિતિ પરિહાસાત્ પેશલં કાચિદૂચે ॥

‘કોઈ લલના પતિનો પરિહાસ કરતાં કોમળ વચનો દ્વારા તેને કહે છે કે હે સૌભાગ્યશાળી ! તું તો મારું કુરુભક વૃક્ષ છે, છતાં આલિંગન દેવાને ઉત્સુક કેમ થતો નથી ? તું તો મારાં હૃદયમાં રહેલું કેશરતું વૃક્ષ છે, છતાં મુખમદિરા પીવાની ઇચ્છા કેમ કરતો નથી ? તું નક્કી અશોકવૃક્ષ જેવો છે, એટલે તને પાદપ્રહાર કરું એ જ યોગ્ય છે.’

તાત્પર્ય કે કુરુભક નામનું વૃક્ષ સ્ત્રીનાં આલિંગનની ઇચ્છા રાખે છે અને કોઈ નવયૌવના સ્ત્રી તેને આલિંગન આપે તથા શૃંગારિક વચનો કહે તો તે કુળે છે. કેશર નામનું વૃક્ષ નવયૌવના સ્ત્રીએ તેના પર કરેલા મદિરાના

કોગળાથી પ્રસન્ન થાય છે અને અશોકવૃક્ષને કોઈ શૃંગાર-સન્નિવૃત્ત સ્ત્રી લાત મારે તો પુષ્પાદિ આવે છે. પ્રાચીન પુરુષોએ વનસ્પતિનાં જીવનનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરેલું છે, તેના પરથી આ વસ્તુ ખડાર આવી છે.

જડ વસ્તુને મૈથુનની અલિલાયા કદી પણ થતી નથી. પલંગ પર સોળ શણગાર સજીને એક સ્ત્રી બેઠેલી હોય છતાં તેને કંઈ પણ અસર થશે નહિ; અથવા એક પૂતળાંની આગળ એક સ્ત્રી ગમે તેવા હાવભાવ કરે તો પણ તેનામાં મૈથુનની અલિલાયા સ્ફુરશે નહિ.

મનુષ્યને વિવિધ વસ્તુઓ તથા ધનમાલ એકઠા કરવાની જે અલિલાયા ઉદ્ભવે છે, તે પરિગ્રહસંજ્ઞા સમજવી. પશુપંખીમાં પણ આ સંજ્ઞા જોવામાં આવે છે. કબૂતરો અનેક જાતની વસ્તુઓ ઉપાડી લાવી ભેગી કરે છે, જેથી પોતાનો માળો ખાંધી શકાય. કીડીઓ પણ કળુનો સંચય કરે છે અને પોતાના દરમાં રાખી મૂકે છે. એકેન્દ્રિયમાં આ સંજ્ઞા અનાભોગ અને અવ્યક્ત હોય છે. વનસ્પતિમાં વેણીઓ વૃક્ષને વીંટળાઈ જાય છે, તે આ સંજ્ઞાનું પરિણામ જાણવું. તે અંગે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ‘નિઅતંતુણદિ’ વેદ્ય વસ્તી મર્મો પરિગ્રહણ ।’

કોઈ જડ વસ્તુને આવી સંજ્ઞા દેખતી નથી. દ્રેખદ પર નેટાંનાં ગમે તેટલાં બંડા પડ્યાં હોય, તો પણ તેને

ચેલી અવિતાવા ચેલી નયો કે લાયે, આમાંના મેઝા બંદલ
; રાખો તરું !

આ સંગે દયા પ્રાપ્તિમાં હેવા પ્રમાણમાં હોય છે,
નિં આપણ પણ આરુદ્ધર અમારોએ આપ્યો છે. તે
પા રીતે :-

નારકના હયો-મૈયુન, આદાર, પરિબલ અને બય.

નિયંત્રના હયો-પરિબલ, મૈયુન, બય અને આદાર.

અનુષ્ઠના હયો-બય, આદાર, પરિબલ અને મૈયુન.

દેવના હયો-આદાર, બય, મૈયુન અને પરિબલ.

આમાં પ્રથમ અંગે તરૂં છે તે જોઈમાં જોઈ
હોયેને અમારૂં અને ત્યાર પછીની અંગેનાં જોઈનાં ઉત્તરોત્તર
જોઈનાં-શુભ અમર્યા. જોઈને નારકીના હયોમાં મૈયુન
જોઈનાં જોઈનાં જોઈ હોય અને બય અંગેનાં જોઈનાં
જોઈનાં વધારે હોય. આ રીતે બીજી વળુ મળિના હયો
પરિ અમર્યા હોયું.

દશ અંગે

શ્રી બ્રહ્મવર્તી મૂલના આતમા શતકના આદ્યમાં ઉદે-
પ્રકમાં કહ્યું છે—

લાહારમયપરિગ્રહનેદ્રુણ તદ્દ કોદ માણ માયા ચ ।

હોમો ભોમો હોમો મન્ના દસ સવ્યર્જીવાણ ॥

‘(૧) આદાર, (૨) બય, (૩) પરિબલ, (૪) મૈયુન,
(૫) કોષ, (૬) માન, (૭) માયા, (૮) લોભ, (૯) લોક
અને (૧૦) જોઈ, જો દશ અંગે સર્વ હયોને હોય છે.’

અહીં પાઠકને એવો પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે 'શાસ્ત્રમાં એક સ્થળે ચાર સંજ્ઞા કહી અને અહીં દશ કહેવામાં આવે છે, તેનું કારણ શું?' તેનો ખુલાસો એ છે કે ચાર સંજ્ઞાઓ મોટી છે, તેથી મુખ્યત્વે એનો વ્યવહાર થાય છે. પરંતુ તે ઉપરાંત બીજી પણ છ સંજ્ઞાઓ સર્વ જીવોને હોય છે.'

મનુષ્યને ગુસ્સો આવે છે, રોષ આવે છે, તે ક્રોધસંજ્ઞા છે. પશુ-પક્ષીઓમાં પણ તે જોઈ શકાય છે. વાઘ, સાપ વગેરે તેમના ક્રોધ માટે જાણીતા છે. વનસ્પતિમાં કોકનડનો કંઈ ક્રોધથી હુંકાર કરે છે, એટલે કે તેના પર પગ પડ્યા હોય તો તેમાંથી 'હુંકાર' એવો અવાજ આવે છે.

મનુષ્યને કુદા, જાતિ, એશ્વર્ય, વિદ્યા વગેરે કારણે અભિમાનની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે માનસંજ્ઞા છે. પશુપક્ષીમાં પણ તેનાં દર્શન થાય છે. તેજી ઘોડાને ગોતાની મનિત્વ જાળ અભિમાન હોય છે તથા કૃષ્કો ગોતાનાં ચીન્દનને માટે મનસ્સ દેખે છે. વનસ્પતિમાં રુદ્રાંતી નામની વેદી રંગ વાળી છે, તે આ સંજ્ઞાનું પરિણામ જાણવું. તે માટે શાસ્ત્રમાં 'મનિત્વ જાળિ દાત્રી' એવો પાઠ છે.

મનુષ્યને કપડાં કપ્પાની, ટોપા કપ્પાની, બીજાને તેમજ પશુ કે પક્ષી કપ્પાકપ્પાની વૃત્તિ થાય છે, તે માયા-મયનું કારણ છે. પશુ પક્ષી વગેરેનાં પશુ આ સંજ્ઞા જોઈ શકાય છે. કાંઈક કાંઈક વાગવાથી તે કંઈક કંઈક અને વાંદી જિજ્ઞાસુ પડે છે. તેથી કંઈક કંઈક આ માયાસંજ્ઞા જાણવી. બનવાંઓ

[illegible]

મનુષ્યને જે પાપદે મેલવવાની તૃણા રાખે છે, તે
પાપદાંડા કાપવાની, પશુ-પક્ષી તરિકામાં પડે તે જિવામાં
પડે છે. કુપરને મેલતો અવગણવા એ સો એ નામેરો
રહ્યો. ખાઈને તરત સાબુ તાંત્રી રહેશે, તે જેમ બપોરવાને
દાઢ પેટું નામે, રતરતનિમાં પીટીનાં રૂઠ અને પરાશ
જાણેનાં નિધાન ઉપર પોતાનાં મુઠ પાપદે છે, તે આ
રિવાજ પલિવામ સમજાવું.

મનુષ્ય સ્વીકારે અનુમદવાની તથા પ્રચલિત માન્યતાઓ
નીકારી દેવાની જે શક્તિ અગ્રણ્ય છે, તે દોહકસંજ્ઞા
ભાગ્યવી. 'જ્ઞાનાદુર્ગતિષ્ઠો લોકઃ' એ ઉક્તિ પ્રસિદ્ધ છે.
નો અર્થ એ છે કે દોહકો સ્વેકે કર્યું તે સ્વીકારે કર્યું
બધી શક્તિવાળા હોય છે. 'અમુચિયાની બાનિ નથી,
તરો એ યમ-પદ્મો છે, ચિત્રો દેવસમાન છે, કાગલ પિતૃ-
માન છે, અમૃદોમાં પાંચના વાસુધી ગર્ભ રહે છે, કર્ણ
નમમાંથી લન્ધ્યો, અગત્ય પ્રાપ્તિ સમુદ્ર પી ગયા,' આવી
ગપી માન્યતાઓ સ્વીકાર આ દોહકસંજ્ઞાને લીધે જ થાય છે.
મુજો દોહકમાં રહે છે અને કોઈની પાછળ બીજું બાધ્યું
તપ છે; તેમાં આ સંજ્ઞા કારણભૂત ગમગળી, થણ પરીઓ

પણ સમૂહમાં રહે છે અને એકબીજાનું અનુકરણ કરે છે. રાત્રિ પડતાં કમળો સંકોચાય છે, તે આ સંજ્ઞાનું પરિણામ જણવું

મનુષ્ય એક વસ્તુનાં સામાન્ય જ્ઞાનથી અર્થાત્ વિશિષ્ટ જ્ઞાન વગર એકાએક પ્રવૃત્તિ કરવા તત્પર થઈ જાય છે, તે ઔઘસંજ્ઞા સમજવી. પશુ-પંખી વગેરેમાં પણ આવી સંજ્ઞા હોય છે. વેલીઓ અમુક વસ્તુને વળગતી જાય છે અને ઊંચેને ઊંચે ચડવાની વૃત્તિ દર્શાવે છે, તે ઔઘસંજ્ઞા સમજવી.

જડમાં આમાંની એક પણ સંજ્ઞા હોય છે ખરી! નહિ જ, કારણ કે તેમાં ચેતના હોતી નથી.

સોળ સંજ્ઞા

આ દશ સંજ્ઞાઓ ઉપરાંત મનુષ્યને બીજી છ સંજ્ઞાઓ વિશેષ જોવા છે. તે આંગે જૈનતત્ત્વશાસ્ત્રીમાં નીચેની ગાથ દર્શિતોપર થાય છે :

મદ દુઃ મોહા મન્તા, વિનિમિત્તજ્ઞા ચતુરમસા મુણેયન્તા ।
સોળ મદ મમામન્તા, મોહ મન્તા દ્વદ્વ મણુલ્લુ ॥ ૩૮૨ ॥

‘મદ, દુઃખ, મોહ, વિનિમિત્તજ્ઞા-ચતુરમસા એ ચોદસ જાણવી, તેમ જોઈ અને મદ’ એ પાંચાં, સોળ સંજ્ઞા ન જાણના હોય છે.’

એકિત્તાસંજ્ઞા સમજવી. શોકની અનિચ્છા જણાય છે, તે ક્રોધસંજ્ઞા સમજવી અને ધર્મ કરવાની વૃત્તિ લાગે છે તે મર્સંજ્ઞા સમજવી.

વિકાસક્રમની દૃષ્ટિએ સંજ્ઞાનો વિચાર

વિશેષ વિકાસક્રમની દૃષ્ટિએ સંજ્ઞા ત્રણ પ્રકારની છેઃ
(૧) હેતુવાદોપદેશિકી, (૨) દીર્ઘકાલિકી અને (૩) દૃષ્ટિ-
દોષપદેશિકી.

પોતાના દેહનું પરિપાલન કરવાના હેતુથી સાંપ્રતકાલમાં
૫ વિષયમાં પ્રવર્તવું અને અનિષ્ટ વિષયથી નિવર્તવું તે
તુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા છે. અહીં સાંપ્રતકાલથી તદ્દન નજીકનો
ત અને ભવિષ્યકાલ પણ સમજવો. આ સંજ્ઞા બેઇન્દ્રિય,
ઇન્દ્રિય અને ચૈઇન્દ્રિય જીવોને એટલે જંતુઓ તથા
હાઓને હોય છે. ઉપરાંત સંમૂર્ચિમ તિર્યચ અને
મૂર્ચિમ મનુષ્યને હોય છે.

‘શું થઈ ગયું ? શું થશે ? અને હવે શું કરવું ?’
પ્રમાણે અતિ દીર્ઘકાલની ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલ
ખંધી જેના વડે ચિંતન થાય તે દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞા સમજવી.
માને સંપ્રધારણસંજ્ઞા પણ કહેવામાં આવે છે. દેવ, નારક,
ભૂજ તિર્યચ તથા ગર્ભજ મનુષ્ય આ સંજ્ઞાવાળા હોય છે.

દૃષ્ટિ એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ. તેનાથી ઉત્પન્ન થતી વિશિષ્ટ
સંજ્ઞાને દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા કહેવાય છે. આ સંજ્ઞા
સાંધોપશમિક જ્ઞાનમાં વર્તતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને હોય છે.

આ ત્રણ સંજ્ઞાને અતુલક્ષીને સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીનું વર્ણન કરણ કરીએ તો નીચે પ્રમાણે થાય છે :

હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાની દૃષ્ટિએ બેઠકદ્રિય આદિ સંજ્ઞી છે અને પૃથ્વી આદિ પાંચે કાયના જીવો અસંજ્ઞી છે. દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાની દૃષ્ટિએ દેવ, નારક, ગર્ભજ વિગતે અને ગર્ભજ મનુષ્ય સંજ્ઞી છે અને કોડેન્દ્રિયથી માંડી સંમૂર્ણિત મનુષ્ય સંજ્ઞીના જીવો અસંજ્ઞી છે. અનિષ્કાલોપદેશિકી સંજ્ઞાની દૃષ્ટિએ દ્વાયોપશમિક માત્ર વર્તિત મનુષ્યજાતિ જીવો સંજ્ઞી છે અને તમામ મિષ્કાલિ જીવો અસંજ્ઞી છે. આમાં દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાનો અવધાન

પ્રત્યેક કે કોઈ પણ જરૂર પદાર્થને અનુભવ કે જ્ઞાન એ મેમાંથી એક પણ વસ્તુ હોતી નથી.

૫-જીવનશક્તિ

જીવનશક્તિ પ્રાણ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે, તેથી પ્રાણ શું છે? તે આપણે ઘરાઘરા સમજી લેવું જોઈએ. કેટલાક કહે છે કે પ્રાણ એ એક જાતનો વાયુ છે, કેટલાક કહે છે કે પ્રાણ એ એક જાતનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહી પદાર્થ છે અને કેટલાક કહે છે કે પ્રાણ એ સૂર્યની ગરમી છે. પરંતુ જૈન શાસ્ત્રો કહે છે કે જીવ જેના સંયોગથી જીવન-અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય અને જેના વિયોગથી મરણ-અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ પ્રાણ છે અને તે દશ પ્રકારના છે: પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ ગળ, શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય.

પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાન કરવાની શક્તિને પાંચ ઇન્દ્રિયપ્રાણ કહેવામાં આવે છે. મનન કરવાની શક્તિને મનોબળ કહેવામાં આવે છે, બોલવાની શક્તિને વચનબળ કહેવામાં આવે છે અને શારીરિક ક્રિયા કરવાની શક્તિને કાયબળ કહેવામાં આવે છે. શ્વાસ લેવાની અને મૂકવાની શક્તિને શ્વાસોચ્છવાસપ્રાણ કહેવામાં આવે છે અને અમુક કાલ સુધી જીવિત રહેવાની શક્તિને આયુષ્યપ્રાણ કહેવામાં આવે છે. જીવ આ પ્રાણોને ધારણ કરનારો હોવાથી પ્રાણ કહેવાય છે.

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે કે ઘડા જીવોને દશ પ્રાણ હોતા નથી. એકેન્દ્રિય જીવોને ચાર:

આ ત્રણ સંજ્ઞાને અનુલક્ષીને સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીનું વર્ગી-
કરણ કરીએ તો નીચે પ્રમાણે થાય છે :

હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાની દૃષ્ટિએ બેઈન્દ્રિય આદિ જીવો
સંજ્ઞી છે અને પૃથ્વી આદિ પાંચે કાયના જીવો અસંજ્ઞી છે.
દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાની દૃષ્ટિએ દેવ, નારક, ગર્ભજ તિર્યંચ
અને ગર્ભજ મનુષ્ય સંજ્ઞી છે અને એકેન્દ્રિયથી માંડીને
સંમૂર્ણ મનુષ્ય સુધીના જીવો અસંજ્ઞી છે. અને
દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાની દૃષ્ટિએ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનમાં
વર્તનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો સંજ્ઞી છે અને તમામ મિથ્યાદૃષ્ટિ
જીવો અસંજ્ઞી છે. આમાં દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાનો વ્યવહાર
મુખ્ય છે.

જ્ઞાન પણ એક પ્રકારની સંજ્ઞા છે.

જ્ઞાન પણ ચેતનાનો વિશિષ્ટ સંસ્કાર હોઈ એક
પ્રકારની સંજ્ઞા છે. તેથી જ શાસ્ત્રોમાં અનુભવસંજ્ઞા અને
જ્ઞાનસંજ્ઞા એવા બે પ્રકારો પાડેલા છે. ઉપર જે સોળ
સંજ્ઞાઓ વર્ણવી તે અનુભવસંજ્ઞા છે અને મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ
પ્રકારનાં જ્ઞાનો એ જ્ઞાનસંજ્ઞા છે. આ જ્ઞાનસંજ્ઞાનો—જ્ઞાનનો
વિસ્તાર શિક્ષાવલીની બીજી શ્રેણીના બીજા નિબંધ જ્ઞાન-
જ્યોતિમાં કરેલો હોવાથી અહીં તેની પુનરુક્તિ કરતા નથી.

અહીં એટલું યાદ રાખવાનું કે આ જ્ઞાનસંજ્ઞા પ્રથમ
સંજ્ઞા કરતાં ચડિયાતી છે અને જ્યારે અનુભવરૂપ સંજ્ઞા
જડને હોતી નથી, ત્યારે જ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞા તો હોય જ કયાંથી ?

તાત્પર્ય કે કોઈ પણ જડ પદાર્થને અનુભવ કે જ્ઞાન એ જોમાંથી એક પણ વસ્તુ હોતી નથી.

૫-જીવનશક્તિ

જીવનશક્તિ પ્રાણ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે, તેથી પ્રાણ શું છે? તે આપણે ગરાળર સમજી લેવું જોઈએ. કેટલાક કહે છે કે પ્રાણ એ એક જાતનો વાયુ છે, કેટલાક કહે છે કે પ્રાણ એ એક જાતનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહી પદાર્થ છે અને કેટલાક કહે છે કે પ્રાણ એ સૂર્યની ગરમી છે. પરંતુ જૈન શાસ્ત્રો કહે છે કે જીવ જેના સંયોગથી જીવન-અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય અને જેના વિયોગથી મરણ-અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ પ્રાણ છે અને તે દશ પ્રકારના છે: પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ ગળ, શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય.

પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાન કરવાની શક્તિને પાંચ ઇન્દ્રિયપ્રાણ કહેવામાં આવે છે. મનન કરવાની શક્તિને મનોગળ કહેવામાં આવે છે, જોલવાની શક્તિને વચનગળ કહેવામાં આવે છે અને શારીરિક ક્રિયા કરવાની શક્તિને કાયગળ કહેવામાં આવે છે. શ્વાસ લેવાની અને મૂકવાની શક્તિને શ્વાસોચ્છવાસપ્રાણ કહેવામાં આવે છે અને અમુક કાલ સુધી જીવિત રહેવાની શક્તિને આયુષ્યપ્રાણ કહેવામાં આવે છે. જીવ આ પ્રાણોને ધારણ કરનારો હોવાથી પ્રાણ કહેવાય છે.

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે કે ગધા જ જીવોને દશ પ્રાણ હોતા નથી. એકેન્દ્રિય જીવોને ચાર:

આણુ દેવા છે અધોન્દ્રિય, અવગત, અધો અણુ દેવા છે
આણુ, અન્દ્રિય ઝાંઝાને આ આણુ દેવા છે.
અને વચનવચ આ આ આણુ દેવા છે, અધો અણુ દેવા છે
દેવા છે, અન્દ્રિય ઝાંઝાને આ આ આણુ દેવા છે અધો અણુ
દેવા છે, અધો અણુ આણુ દેવા છે, અન્દ્રિય ઝાંઝાને
આ આણુ આણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ
આણુ દેવા છે, અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ
અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ
અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ અણુ
આણુ દેવા છે.

ॐ

ઇંદ્રનું જે ક્રિય-ચિદ્રૂપ તે ઇન્દ્રિય. અત્રીં ઇન્દ્ર શબ્દથી જીવ કે આત્મા સમજવાનો છે, કારણ કે તેને સર્વ ઉપલબ્ધિ અને સર્વ ઉપભોગનું અધ્યર્થ હોય છે. ઉપલબ્ધિ એટલે જાણવાની શક્તિ અને ઉપભોગ એટલે વિવિધ ભાવોનો અનુભવ.

ઇંદ્રિયના પાંચ પ્રકારો સર્વ દર્શનને માન્ય છે અને વ્યવહારમાં પણ તેની જ પ્રસિદ્ધિ છે. જો કે આજે છઠ્ઠી ઇન્દ્રિયની વાત પણ કરવામાં આવે છે કે જેને ઇ. એસ. પી. એટલે એક્સ્ટ્રા સેન્સરી પર્સેપ્શન (Extra sensory perception) કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આપણી દૃષ્ટિએ આ એક વિશિષ્ટ લઙ્ઘિ છે, એટલે તેને ઇન્દ્રિય ગણવાનું યોગ્ય નથી.

પાંચે ઇંદ્રિયના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે બે પ્રકારો છે. તેમાં પુદ્ગલમય જડ ઇંદ્રિય તે દ્રવ્યેંદ્રિય છે અને તે સંબંધી થતો આત્મપરિણામ કે ચેતનાવ્યાપાર તે ભાવેંદ્રિય છે.

દ્રવ્યેંદ્રિય પણ નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણના ભેદથી બે પ્રકારની છે અને તે દરેકના બાહ્ય અને અભ્યંતર પ્રકારો ગણતાં બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ, અભ્યંતર-નિર્વૃત્તિ, બાહ્ય-ઉપકરણ અને અભ્યંતર-ઉપકરણ એવા ચાર પ્રકારો થાય છે.

ઇંદ્રિયની દૃશ્ય આકૃતિ તે બાહ્યનિર્વૃત્તિ અને તેની અંદર અમુક ઠેકાણે રહેલો પુદ્ગલનો આકારવિશેષ તે અભ્યંતરનિર્વૃત્તિ. આપણા નાક-કાન દેખાય છે, તે બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે અને તેની અંદર અમુક ભાગમાં પુદ્ગલોની અમુક આકારે રચના છે, તે અભ્યંતરનિર્વૃત્તિ છે. શાસ્ત્ર-કારોએ આ પાંચે અભ્યંતરનિર્વૃત્તિનું વર્ણન કરેલું છે. તેઓ કહે સ્પર્શનેન્દ્રિયની અભ્યંતરનિર્વૃત્તિ જૂદા જૂદા પ્રાણીઓનાં શરીર પ્રમાણે હોય છે. રસનેન્દ્રિયની અ. નિ. કુરુપ્ર એટલે અસ્થાના આકાર જેવી હોય છે; ઘ્રાણેન્દ્રિયની અ. નિ. અતિમુક્તક પુષ્પ કે કાહલ એટલે પડઘમ નામનાં વાર્જિત્રના આકારે હોય છે; ચક્ષુરિન્દ્રિયની અ. નિ. મસુરની દાળના આકારે હોય છે અને શ્રોતેન્દ્રિયની અ. નિ. કદંબના પુષ્પ જેવી માંસના ગોળાના આકારે હોય છે.

તેનો સંબંધ પામતું નથી. * ‘મારું મન અમુક વસ્તુમાં ગયું’ એમ જે કહેવાય છે, તે માત્ર વ્યવહારથી કહેવાય છે, એટલે તેને વ્યાવહારિક વચન સમજવું.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બંને મનના વિષયો છે, તો પણ સ્પષ્ટ અને વિશેષગ્રાહી એવા શ્રુતજ્ઞાનની તેમાં મુખ્યતા છે, તેથી જ ‘શ્રુતમન્દ્રિયસ્ય’ એવું સૂત્ર પ્રચલિત થયેલું છે.

મનની વૃત્તિઓ અનંત છે, પણ વ્યવહારની સરસતા ખાતર તેના બે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે : એક શુભ-વૃત્તિ અને બીજી અશુભવૃત્તિ. તેમાં જેના વડે શુભકર્મનો આસ્વાદ થાય તે શુભવૃત્તિ કહેવાય અને અશુભકર્મનો આસ્વાદ થાય તે અશુભવૃત્તિ કહેવાય. મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાઓથી ભાવિત થયેલું મન શુભકર્મને અર્થાત્ પુણ્યને પેદા કરે છે અને વિષયલાલસા તથા ક્રોધાદિ ક્ષપાયોમાં નમણું કરી રહેલું મન અશુભકર્મને અર્થાત્ પાપને પેદા કરે છે. તેથી જ મહાપુરુષોનો ઉપદેશ અશુભ મનોવૃત્તિઓને અટકાવવાનો છે.

૬૯ ગ્રંથકલ્પ, નિશ્ચય કે પ્રતિજ્ઞાથી મનને અશુભ વૃત્તિઓમાંથી જતું અટકાવી શકાય છે; અને તેથી જ વ્રત-

* આ વિષયમાં વિશેષ જાણવા ઈચ્છનારે વિશેષાવસ્થક ભાષ્ય લેવું. તેનો સાર અમે મુંબઈ બૈન ધાર્મિક શિક્ષણસંઘ તરફથી પ્રકટ થયેલ ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તરી ભાગ ત્રીજામાં આપેલો છે, જે પૃ. ૧૦૯ થી શરૂ થાય છે.

નિયમ-પ્રત્યાખ્યાનનો મહિમા છે. હંસ અને કેશવની વાત આપણને આ વસ્તુની વિશેષ પ્રતીતિ કરાવશે.

હંસ અને કેશવની વાત

હંસ અને કેશવ નામના બે ભાઈઓ હતા. તેઓ એક વખત કોઈ કામપ્રસંગે બહાર ગયા, ત્યાં ગુરુ મહારાજ મળ્યા અને તેમણે ઉપદેશ આપ્યો કે ‘હું મહાનુભાવો ! રાત્રિના સમયે નિરંકુશપણે વિચરતા પ્રેત-પિશાચાદિ અન્તને એકું કરે છે, માટે સૂર્યાસ્ત થયા પછી ભોજન કરવું નહિ. ઘોર અંધકારથી તેમની શક્તિ રૂંધાઈ જવાનાં કારણે ભોજનની અંદર પડતાં જંતુઓને ભેઈ શકાતાં નથી, તેથી રાત્રિએ ભોજન કરવું એ મહાપાપ છે. ભોજનમાં બે ડીડી આવે તો બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, માખી આવે તો વમન થાય છે, કંદોળિયો આવે તો કોઠ ઉત્પન્ન કરે છે, કાંટો કે હાડકાંની કરચ આવે તો ગળામાં વેદના થાય છે. આમ રાત્રિભોજન કરવામાં અનેક દોષો રહેલા છે, તેથી તે અવશ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.’

ત્યાગી નિઃસ્પૃહી ગુરુ મહારાજનો આ ઉપદેશ સાંભળી બંને ભાઈઓએ રાત્રિભોજન કરવું નહિ, એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી.

હવે કામથી પરવારી તેઓ ઘરે આવ્યા, ત્યારે સૂર્ય અસ્તાવ્યવની પછવાડે પહોંચી ગયો હતો, એટલે તેમણે ભોજન કરવાની ના પાડી. પિતાએ પૂછ્યું કે ‘કેમ જમવું નથી ?’ ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ‘રાત્રિએ ભોજન કરવામાં અનેક દોષ છે, માટે અમે આજથી રાત્રિભોજન નહિ કર-

આમજી જોકે તે પાપામ્મા બે નવું, પણ પાપામ્મા જોઈને
મજબૂત થવું કરી નહિ, બલકે પાપામ્મા બે ને પાપામ્મા
ત્યારે (પિતાબેદની હિમ્મત) પાપામ્મા પાપામ્મા પાપામ્મા
સાને જમણું થાય, નહિ તે પાપામ્મા પાપામ્મા પાપામ્મા

જે વરને આજ સુધી પાપામ્મા પાપામ્મા પાપામ્મા
માનવિયા તથા અન્ય અન્યના સંદેશા દેવા, એ વરને
ત્યાગ કરવાનું કામ સંદેશ નો ન જ મળ્યો, પણ તે
પોતાની પ્રવિણતા નિર્ણય કરવા વરને ત્યાગ કરી.
વળતે સંસારે કંઈક હોય એમ વિચારે તેના હાથ પડે
અને ‘તું તો કંઈ સમજ !’ એમ કહી તેને મર
સાથી લીધો.

કેશવ એકલો પડ્યો, પણ તે ફીકર કરતો નથી. તેને મન તો પ્રતિજ્ઞા એજ સર્વસ્વ છે, પરંતુ આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરતાં તેને કેવી આકરી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડે છે, તે આપણે જોવાનું છે. બને છે એવું કે તેને દિવસના ભાગમાં કંઈ ખાવાનું મળતું નથી, જે મળે છે તે સૂર્યાસ્ત પછી જ મળે છે અને એ રીતે તેને કઠાકા ઉપર કઠાકા થાય છે. આ રીતે સાતસો દિવસ થતાં મધ્યરાત્રિના સમયે તે ભંડીરવ નામના યક્ષનાં મંદિરે આવી પહોંચે છે. આજે પૂર્ણિમા હોવાથી કેટલાક લોકો ત્યાં યક્ષની પ્રાર્થના કરતા બેઠા છે. તેમને એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે ‘આ વખતે કોઈ અતિથિ-મહેમાન આવી પહોંચે તો પ્રથમ તેને જમાડીને પછી જમવું. તેઓ કશવને જોતાં જ હુર્પમાં આવી જાય છે અને તેને જમાડવા માટે બધી તૈયારીઓ કરવા લાગે છે, પરંતુ કેશવ હાથ બિંચો કરીને કહે છે કે ‘ભાઈઓ! મારે જમવું નથી, માટે કંઈ તૈયારી કરશો નહિ.’

લોકોએ કહ્યું કે ‘કેમ તમે આમ જોલો છો ? જમ્યા વિના તે ચાલે ? વળી અમે બધા ભૂખ્યા બેઠા છીએ. અમારે એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે કોઈ અતિથિ આવે તો તેને જમાડીને પછી જમવું અને તમે બરાબર ટાંકણે જ આવી પહોંચ્યા છો.’

સાત સાત દિવસથી પેટમાં કંઈ પડ્યું નથી. હવે તો ચાલતાં પણ આંખે અંધારા આવે છે. આવા વખતે લોકો જમવાનો આશક કરે છે, પણ કેશવ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી જરાયે ચલિત થતો નથી. કેવું દૃઢ હશે તેનું મનોબળ !

કેશવ નગતાપૂર્વક જવાબ આપે છે કે ‘ બાઈઓ! મારે રાત્રે નહિ જન્મવાની પ્રતિજ્ઞા છે. મારે તમે સવાર સુધી થોભી જાઓ, પછી હું જમીશ. ’

લોકો કહે છે કે ‘ જો તમે અત્યારે નહિ જમો તે વાત મધ્યરાત્રિ પર જશે અને ત્યાં સુધીમાં તો કેટલાક માણસો ભૂખના માર્યા મરી જશે. શું તમને એવું પાપ નહિ લાગે ? મારે ભલા શ્રદ્ધને અમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરો. તમારે રાત્રે જન્મવાની પ્રતિજ્ઞા હોય તો પણ ઘણાનાં કલ્યાણની ખાતર અત્યારે જ જમી લો. ’ પરંતુ કેશવને આ વચનોની અસર થતી નથી. આ સ્થળે જો કોઈ ઢીલો પોથો પ્રતિજ્ઞાધારી હોત તો તે ગણાભિયોગના આગારને યાદ કરી જન્મવા બેસી ગયો હોત અને સારી રીતે ઊદર-તૃપ્તિ કરત, પણ કેશવ પૂરેપૂરો દઢ હતો. તેનાં મનમાં એક જ વાત વસી હતી કે ‘ પ્રાણુ જાય પણ પ્રતિજ્ઞા જ જાય એ મહાપુરુષોની રીતિ છે અને મારે તે જ રીતિ અનુસરવી છે. ’

બરાબર આજ વખતે લંડોરવ યક્ષ પ્રગટ થાય છે અને હાથમાં મુદ્દગર લઈ ક્રોધથી ધમધમતો કેશવની સમક્ષ આવે છે, અને મોટા અવાજથી કહે છે કે ‘ તું આ લોકોનું કલ્હું કેમ માનતો નથી ? જો તારે જીવવું હોય તો અત્યારે જ જમી લે, નહિ તો આ મુદ્દગરથી તારું માથું ફાડી નાખીશ. ’

યાત્રાળુઓ યક્ષને પ્રકટ થયેલો જોતાં જ હર્ષમાં

આવી જાય છે, પણ દેશવની સ્થિતિ ઘણી વિચિત્ર થઈ પડે છે. સામે ભયંકર યદ્ય હોતો છે, હાથમાં અતિ વજન-દાર મુદ્ગર છે. તેનો એક જ ઘા થાય અને રામ રમી જાય એવી પરિસ્થિતિ છે. હવે શું કરવું ? તેનો એ વિચાર કરે છે. જો અન્ની' હીલા પડીને કામ પતાવવું હોત તો દેવાળિયોગનો આગાર તેને આધાર આપે એમ છે, પરંતુ દેશવને એ સીક લાગતું નથી. તે પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં દૃઢ રહે છે અને ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે 'હે યદ્યરાજ ! આપને જે કરવું હોય તે કરી શકો છો, પણ મારી પ્રતિજ્ઞા હું તોડનાર નથી.'

આજ વખતે યદ્ય પોતાની દૈવી શક્તિથી તેને પ્રતિજ્ઞા-પરચક્રખાણુ આપનાર શુરુને હાજર કરે છે. તે દેશવને કહે છે કે 'હવે બહુ થયું. તું ઘણાના ભક્ષાની ખાતર જમી લે.' પરંતુ દેશવ વિચારમાં પડે છે કે 'જે શુરુએ મને રાત્રે ન જમવાની પ્રતિજ્ઞા આપી, તેજ શુરુ મને રાત્રે જમવાનું કેમ કહે ? માટે આમાં કંઈક દગો લાગે છે.' તેથી તે શાંત હોતો રહે છે.

આ જોઈ યદ્ય કહે છે કે 'અરે દેશવ ! જો તું નહિ માને તો તને પ્રતિજ્ઞા આપનાર શુરુનો અબઘડી નાશ કરીશ અને તારો પણ નાશ કરીશ.' એમ કહીને તેણે શુરુ પર મુદ્ગરનો ભયંકર પ્રહાર કર્યો અને શુરુ આત્મનાદ કરવા લાગ્યા. મનુષ્યને અળાવવા-ડગાવવા-ઢીલો પાડવા આટલું પૂરતું છે, પણ આ વસ્તુ એ દેશવને તેની પ્રતિજ્ઞામાંથી

મુદ્દગર માથા પર પડ્યો કે નહિ ? તેની પણ
 ખબર પડી નહિ. તેણે થોડી વારે આંખ ઉઘાડીને જોયું તે
 યક્ષ અદૃશ્ય થયેલો હતો, યાત્રાળુઓ પણ અદૃશ્ય થયે
 હતા અને સામે તેજના આંખાર સમો એક દેવ ઊભો હતો
 તે કહે છે કે ‘હે કેશવ ! આ બધી તો દેવમાયા હો
 તારી અડગ પ્રતિજ્ઞાથી હું પ્રસન્ન થયો છું, માટે તને
 વરદાન આપું છું. પ્રથમ વરદાન એ કે તું આજથી સા
 દિવસે રાજા થઈશ. બીજું વરદાન એ કે તું તારાં શરી

પણ ભાગ પોઈને તે પાણી રોગીનાં શરીર પર છાંટીશ
ગમે તેવો ભારે રોગ પણ મટી જશે, અને ત્રીન્નું
ન એ કે તું કોઈ નરનુંની પ્રગળા ઈચ્છા કરીશ
કું પૂર્વ કરીશ.' આટલા શબ્દો બોલી દેવ અદસ્ય થયો.

બીજા દિવસનું પ્રાતઃકાળ થયું અને પૂર્વાકાશમાં માન-
સવારી આવી પહોંચી, તે વખતે કેશવ નગરીમાં દાખલ
અને ત્યાં પારણું કર્યું. છ દિવસ તેણે ત્યાં જ પસાર
કર્યે તે રાત્રે સૂતો છે, ત્યાં ગામનો રાજા અપુત્રિયો
પામ્યો, એટલે મંત્રી વગેરે હાથણીની સૂઠમાં ઢળશ
ની નવા રાજાની શોધમાં નીકળ્યા. તે હાથણી આલતાં
તાં ત્યાં કેશવ સૂતો છે, ત્યાં આવી પહોંચી અને તેનાં
ઢળશ ઢોળીને ઊભી રહી, એટલે બધાએ તેનો રાજા
કે સ્વીકાર કર્યો. આ રીતે દેવે આપેલું પ્રથમ વરદાન
પર ફળ્યું અને તે સાત દિવસમાં જ એક રહિયાળા
નો સ્વામી થયો.

થોડા દિવસ બાદ કેશવ શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો છે,
એક ત્રીધરેહાલ બીખારીને લુએ છે. તે અને બેતાં
સમજી વાય છે કે 'આ બીજું કોઈ નહિ પણ મારા
ભાઈ જ છે.' એટલે તે દોડીને પગે પડે છે અને પૂછે
'પિતાભાઈ! આ શું?' પિતા પણ તેને ઓળખી લે
અને કહે છે કે 'જેટા કેશવ! તું અહીં ક્યાંથી?'
'કહે છે કે 'હું આ નગરનો રાજા થયો છું.' પછી
થી ઇતિ સુધી બધી વાત કહે છે.

પિતા કહે છે કે 'ભાઈ! તે' જાહુ સારું ક્યું. તે
જે તારી પ્રતિજ્ઞા-ટેક ન છોડી તો આવા સારા દિવસો
જેવાનો વખત આવ્યો. હું તો તું ગયો છે, તે દિવસથી
જ હુઃખી હુઃખી થઈ ગયો છું. તે દિવસે તારા મોટાભાઈ
હંસે રાત્રે લોજન ક્યું, તેમાં કોઈ ઝેરી જંતુની લાળ આવી
ગઈ. આથી તેને ઉઘટી અને ઝાડા થવા લાગ્યા. ઘણા ઉપ-
ચાર કર્યા, પણ દર્દ ડાખૂમાં આવ્યું નહિ. તેનું આખું શરીર
લીલું કાચ થઈ ગયું અને ભયંકર વેદના થવા લાગી. ઘણા
ઘણા ઉપાયો કરના છતાં એ વેદના મટી નહિ. આખરે
એક અનુભવી વૃદ્ધ વૈદ્યે કહ્યું કે 'તમે ત્રીસ દિવસ પહેલાં
અમુક ઔષધ લઈ આવો તો તમારો પુત્ર સાજો થઈ શકશે.
પછી ધનંતરી પોતે આવશે તો પણ આ રોગ મટશે
નહિ.' ત્યારથી હું ઔષધની શોધમાં નીકળ્યો છું અને
અનેક ગામો-જંગલોમાં રખડતાં રખડતાં આ હાલતે
પહોંચ્યો છું!

આ સાંભળી કેશવને અત્યંત હુઃખ થયું. જે ચોતાઈ
અંગ ધોઈને તેનું પાણી પાય, તો આ રોગ જરૂર મટી
જાય, પણ તે ત્યાં અને હું અહીં! વચ્ચે સેંકડો માઈલનું
અંતર, ત્યાં શું થાય? તે ગંભીરતાથી વિચાર કરે છે, ત્યાં
દેવનું ત્રીચું વરદાન યાદ આવ્યું, એટલે તેણે ચોતાના પિતાને
તથા પોતાને પોતાનાં ઘરમાં મૂકી દેવાની પ્રબળ ઈચ્છા કરી
અને તે જ વખતે દેવે તે બંનેને ઉપાડીને નિમિષમાત્રમાં
તેમનાં ઘરે મૂકી દીધા.

કેશવે પોતાનું શરીર ધોઈને હાંસને પાણું કે હાંસ-
તે શરીર જૂળ હાલતમાં આવી ગયું અને તેની બધી વેદના
સંત ગઈ ગઈ. આ લેઈ બધા જૂળ આશ્ચર્ય પામ્યા અને
તેને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા.

કેશવે કહ્યું કે ‘આ ધન્યવાદ મને નહિ, પણ મેં
હીંમેલાં શત્રિયોજન-વિરમણ-મતને ઘટે છે, મારે તમે
બધા આજ્ઞીઓએ મત અંગીકાર કરો અને બધાઓએ એ
મત અંગીકાર કર્યું’. પછી તે બધા સ્વજનોને લઈ પોતાનાં
ગૃહમાં ગયો અને ત્યાં પ્રજાને આરી રીતે પાણી તથા
વર્મનું આરાધન કરી સુખી થયો.

મનુષ્ય ધારે તો કેટલું મનોબળ દર્શાવી શકે છે,
તેના આ સુંદર દાખલો છે.

વ્યવહારમાં પણ આપણે લેઈએ છીએ કે દૈવ મનો-
બળ વાળા મનુષ્યો મદ્દજતા મેળવે છે અને હીલા-પોચા
મનવાળા મનુષ્યો કોઈ પણ કાર્ય પૂરું કરી શકતા નથી,
ખેટલે તેઓ નિષ્ફળતાને વરે છે અને અનેક રીતે પાયમાલ
રાય છે. પરંતુ મનોબળ રૂપી શક્તિનો સ્રોત આત્મામાંથી
આવે છે, એ આપણે ભૂલવાનું નથી.

વચનબળ

બોલવાની શક્તિ એ વચનબળ છે, એમ ઉપર જણાવી
ગયા છીએ. આ વચનબળને પણ બરાબર કેળવવામાં આવે
તો તેનું પરિણામ અદ્ભુત આવે છે. તેના વડે સ્વજન-
વિજિતને પ્રતોષ આપી શકાય છે, મિત્રો વધારી શકાય

કે સમયે પુરુષો જોઈને પુરુષોને જોઈને પુરુષોને
 જોઈને પુરુષોને જોઈને પુરુષોને

વિગતોમાંથી જોઈને, જોઈને પુરુષોને જોઈને
 સમજાવો કે જોઈને, જોઈને પુરુષોને જોઈને

‘જોઈને પુરુષોને જોઈને પુરુષોને જોઈને
 છે, તેથી તેનો જ જોઈને પુરુષોને જોઈને
 માટે રાખી ?’

આનો અર્થ એમ નથી કે કેદની બાંદી ખુશ
 કરવી કે તેને માનવ તમારું, પણ જે બાબતોમાં
 મધુર લાગે તેનો જ પ્રયોગ કરવો.

પ્રત્યુત્તરે દેવસંયુક્તં, શુદ્ધં સાધુજનપ્રિયમ્ ।
 ચો વસ્તુ નૈવ જાનાતિ, સ જિજ્ઞાસુ કિં ન રક્ષતિ ? ॥

‘જે પુરુષ વિધિને અનુરૂપ, હિતુ અહિત, શુદ્ધ
 સત્પુરુષોને પ્રિય લાગે એવું બોલવાનું જાણતો નથી,
 પોતાની જાણને કાળમાં કેમ રાખતો નથી? અર્થાત્ એ
 પુરુષોએ મૌન સેવવું એ જ ઉચિત છે.’

નીતિકાશોએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—

સ્વજિહ્વા નો વશે यस્ય, જત્પન્ને ભોજને તથા ।
 સ ભવેદ્ દુઃસ્વિતો નિત્યમાત્મનો દુષ્ટચૈષ્ટિતૈઃ ॥

‘બોલવામાં તથા ખાવામાં જેની જાણ વશ નથી,
 પોતાના એ દુષ્ટ ચૈષ્ટિત વડે નિત્ય દુઃખી થાય છે.’
 મહાપુરુષોની વાણીમાં એટલું પણ આવી જાય છે કે

તેઓ બોલે એ સત્ય જ હોય છે કે સત્ય જ થાય છે.
શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિજીની વાણીનું બળ આવી કક્ષાએ પહોં-
ચ્યું હતું. તે નીચેના પ્રબંધ પરથી બાણી શકાશે :

શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિજીનાં જીવનનો એક પ્રસંગ

એક વખત કનૈજના આમ રાજાએ પોતાની સ્ત્રીને
ખેડ પામતી બેઈ સલામાં સમસ્યા પૂછી કે-

પામે હજી પરિતાપ, કમળસુખી પ્રમાદથી.

જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ તેનું બીજું ચરણ બનાવ્યું,
પણ તેમાં રાજાનાં મનનો અર્થ આવ્યો નહિ. તે વખતે
તેણે શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિજી સામે બેયું. એટલે સૂરિજીએ
તરત જ કહ્યું કે-

ઢાંકયું એનું અંગ, વહેલા ઉઠી જ્યારથી.

‘ હે રાજા ! તમે પ્રભાતમાં રાણી કરતાં વહેલા જાગ્યા
હતા, ત્યારે તેનું એક અંગ ઉઘાડું રહી ગયું હતું. તે
તમે ઢાંકયું, એટલે તે શરમાઈ ગઈ અને હજી સુધી ખેદ
પામે છે. ’

આ સાંભળી આમ રાજા અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યા,
કારણ કે વાત એ પ્રમાણે જ બની હતી. બીજા પ્રસંગે
એક બીજી સમસ્યા પૂછી અને તે પણ સૂરિજીએ બરાબર
પૂરી કરી. સમસ્યા એવા પ્રકારની હતી કે તે સાંભળી રાજાનાં
મનમાં શંકા થઈ કે મારી ખાનગીમાં ખાનગી વાત પણ
તેઓ કેવી રીતે બાણે ? આ તકનો વિરોધીઓએ લાભ
લીધો અને રાજાને સમજાવ્યું કે નક્કી તમારું અંતઃપુર

તાતાનાં સલાહનોની પરીલા કરવા તેમની આગળ નીચેની મસ્થા મૂકી :

શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, કૃષિ, વિદ્યા, બીજી પણ જેથી હવે;

‘શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, જેતી અને વિદ્યા અથવા બીજી પણ જેવું જે કંઈ હોય કે જેનાથી માણસ હવે છે, તેને શું રહ્યું?’ એ સમસ્યા પૂછવાનો બાવાર્થ હતો.

બધા પંડિતોએ તેના જવાબો આપ્યા, પણ કોઈએ જાતાં મનમાં જે વાત હતી, તેની સમસ્યાપૂર્તિ કરી નહિ. તાથી રાજાએ ઇનામ કાઢ્યું કે જે કોઈ મારાં મનના અભિપ્રાય પ્રમાણે સમસ્યા પૂરી કરશે, તેને એક લાખ ટકા નામમાં મળશે.

ઇનામની જાહેરાત થતાં એક જુગારીએ વિચાર કર્યો શ્રી બખ્ષલકૃષ્ણસૂરિજી ભાદે વિદ્વાન છે, તેમને પૂછીને મસ્થા કહી દઉં તો મારું કામ પાકી જાય. એથી તે જાળ મેળવીને બને તેટલી ઝડપથી સૂરિજી આગળ પહોંચ્યા. તે પરમ ભક્ત જેવો દેખાવ કરીને ‘જોલ્યો કે ‘પૂન્ય રહેવ ! આ શ્લોકનું અર્થ’ ચરણ પૂરું કરી આપો.’ સૂરિજીએ તરત જ તે નીચે પ્રમાણે પૂરું કરી આપ્યું :

અહીં દહ પળો પથે, કૃષ્ણભુજંગસુખ શું.’

અર્થાત્ ‘રાજાએ જેમ કાળા સાપનું મોહું ભેરવી રાક્યું, તેમ એ શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, કૃષિ અને બીજી પણ વિદ્યાઓ જેનાથી મનુષ્ય પોતાનું શુજરાન ચલાવી શકે તેને રથી પકડે.’

પેલા જુગારીએ આવીને સમસ્યા પૂરી કરી, એટલે રાજાએ તેને સખ્ત ધમકાવીને પૂછ્યું કે ‘આ પૂર્તિ’ તે’ કરી છે કે બીજા કોઈએ ?’ પેલા જુગારીએ જેવી હતી તેવી વાત કહી દીધી. આથી રાજાને વિચાર આવ્યો કે જેમણે આટલે દૂર બેઠાં બેઠાં પણ કાળા સાપની વાત કહી દીધી, તે પોતાનાં જ્ઞાનથી જ મારી સમસ્યા પૂરી કેમ ન કરી શકે ? હું તે દિનએ તેમના પર નકામો વહેમાયો અને રોપે ભરાયો. હવે શું બને ?

તેણે પોતાના પ્રધાનોને તૈયાર કર્યા અને એક શ્લોક આપી શુર મહારાજ આગળ મોકલ્યા. પ્રધાનોએ આવીને શુર મહારાજને પેલો શ્લોક કહ્યો કે—

છાયા કારણ શિર ધર્યાં, જે પત્રો ભૂમિપર પડે;
પડવાપણું એ પત્રનું, એમાં વટતરુ શું કરે ?

અર્થાત્ ‘મુસાફરોને છાયા આપવા વશોએ પોતાનાં માથે પાંદડાં ધારણ કર્યાં, પણ ત્યાંથી તે ખરી પડે, એમાં વડનું ઝાડ શું કરે ?’

સૂરિજી એનો ભાવાર્થ સમજી ગયા અને જોડ્યા કે પ્રધાનો ! રાજાને જઈને કહે બે કે ‘ધર્મરાજના દરબારમાં આવીને બે આમ રાજા પોતે આમંત્રણ કરશે, તો મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થશે.’

પ્રધાનોએ જઈને આમરાજાને વાત કરી, એટલે તે શુરને તેડવા જવા તયાર થયો, પણ એ શત્રુની રાજધાની હતી અને ત્યાં જવામાં પૂરું જોખમ હતું, તેથી તેણે વેશ

બદલ્યો અને ઘોડા માણસોને લઈને ધર્મરાજનાં નગરમાં આવ્યો. પછી તે રાજસભામાં દાખલ થયો, ત્યારે શુરુએ કહ્યું: ‘આમ આવો.’ ધર્મરાજ સમગ્ર્યો કે તેને આમ જોડશે આ જાણુ આવનારું કહ્યું, પણ શુરુએ તો આમ-રાજને આવકાર આપ્યો હતો. પછી આમરાજના એક માણસે શુરુના હાથમાં પત્ર મૂક્યો કે ‘આમરાજ શુરુને પધારવા વિનંતિ કરે છે.’

જોડશે પત્ર આપનારને ધર્મરાજએ પૂછ્યું કે ‘આમ રાજ કેવો છે? તેણે કહ્યું: ‘જેવા આ ઘોડાગર બેઠા છે, તેવા જ તેમના રૂપરંગ સમજી લ્યો.’ આ વખતે આમ-રાજના હાથમાં એક ખીજોર હતું, તે જોઈને શુરુએ પૂછ્યું: ‘આ શું છે?’

આમરાજએ કહ્યું: ‘ખીજોર’ એનો ગુપ્ત અર્થ એવો થયો કે ‘હું ખીજો રાજ છું.’ પછી તેણે એક તુવેરનાં પાંદડામાં વીંટાળેલો પત્ર આપ્યો, ત્યારે ધર્મરાજએ પૂછ્યું કે—

‘આ શું છે?’ શુરુએ કહ્યું ‘તુઅરિપત્ર.’ તેનો પ્રકટ અર્થ તો એમ થયો કે તુવેરનું પાંદડું, પણ ગુપ્ત અર્થ એ હતો કે ‘તારા અરિનો પત્ર.’

આવી રીતે સૂરિજી તથા આમ રાજએ વાત કરી લીધી, પણ ધર્મરાજ લોખા ભાવે કંઈ સમજ્યા નહિ. રાત્રે આમરાજ ધર્મરાજની માનીતી ગણિકાને ત્યાં રાત્રિ રહ્યો અને તેના બદલામાં એક કડું આપ્યું. સવારે ઉઠીને રાજ-

મહેલના દરવાનને બીજું કહું આખું અને તે પોતાના નગર ભણી રવાના થયો.

બીજા દિવસે સૂરિજીએ ધર્મરાજને કહું કે ‘ હે રાજા! અમારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ છે, તેથી અમે વિહાર કરીશું.’ ધર્મરાજે કહું : ‘ આમ રાજા બંતે આવ્યા વિના આપની પ્રતિજ્ઞા શી રીતે પૂરી થાય ? ’ ત્યારે સૂરિજીએ બધી વાતનો મર્મ અમલત્યો. તે જ વખતે ગણિકા તથા દ્વારપાળે આવી આમરાજનાં બંને કાંડાં બતાવ્યાં, એટલે ધર્મરાજને પૂરી ખાતરી થઈ અને બપ્પભટ્ટિસૂરિજી ફરી આમરાજની રાજધાનીમાં આવ્યા.

આમરાજ અતુર અને વિદ્વાન હતો, છતાં કોઈ કોઈ વખતે તે ભૂલ પળ કરી જોસતો. સૂરિજી આવા વખતે સમયસરકળા વાપરી તેને જોવી રીતે ઉપદેશ આપતા કે જેથી તેને પોતાની ભૂલ તરત સમજતઈ જતી અને તે ભૂલ કરતાં અટકી જતો. આ પળ વચનબળનો જ મહિમા જાણવો.

એક વખત આમરાજની રાજધાનીમાં સંગીતવિદ્યામાં નિપુણ માતાંગ બત્રિનું દેણું આવ્યું. તેમણે પોતાની કળા બતાવવા સબ્બ આગળ માગણી કરી. રાજાએ તે માગણીનો નીકાલ કર્યો. આ દેણામાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંને હતાં.

સંગીત શરૂ થયું. એક પછી એક માતાંગને માતાંગીઓ નવા નવાં કંઈકે એક નવચોવના માતાંગી આવી. તેના જવાબે એકે બત્રિનનાં કંઈકે હતાં, ‘ પાનુ તેનું’ રૂપ અગાર

હતું, કેઈ રાજકન્યાને પણ આંદે તેણું હતું. વળી તેમાં કેદિલ જેવા મુંદર કહેના હોમેરા થયો હતો.

તેને લોઈ રાજા બાન બૂલવા લાગ્યો અને ધરીએ ધરીએ તેનાં વણાણ કરવા લાગ્યો. છેવટે અંગીત પૂરું થયું, ત્યારે રાજાનું ચિત્ત પૂરેપૂરું આરાઈ ગયું અને તેણે એ બાળાને કાયમ પોતાની પાસે પત્ની તરીકે રાખી લેવાનો વિચાર કર્યો.

તેણે પોતાના સેવકોને હુકમ આપ્યો કે ‘જામ બહાર જલ્દી એક મહેલ તૈયાર કરો.’ જેમ યોગીઓને વચન-સિદ્ધિ હોય છે, તેમ રાજાઓને પણ એક રીતે વચનસિદ્ધિ જ હોય છે, કારણ કે તેનો હુકમ થતાં હજારો માણસો કામે લાગે છે અને ચીંધેલું કામ પૂરું થાય છે.

નગરમાં અકચાર આવી અને અધિકારીઓ પણ માંદામાંહીં વાતો કરવા લાગ્યા કે રાજા કામાંધ થઈ ને એક હલકા કુલની સ્ત્રીને સેવવા તૈયાર થયો છે. પણ તેની આંખ કેણુ ઉઘાટે ? આમાન્ય માણસ પણ કામાંધ થાય ત્યારે દોઈનું માનતો નથી, ત્યારે આ તો રાજા હતો. કેઈકે દીક જ કહ્યું છે કે—

હોધી, લોધી, કૃપણ નર, માનીને મદળાંધ;
ચોર, જુગારી, ચુગલનર, આઠે દેળત અંધ.

સૂરિહીએ આ વાત જાણી, એટલે તૈયાર થયેલા નવાં મહેલ આગળ આવ્યા અને તે જોવાનાં નિમિત્ત અંદર ગયા.

મહેદતા દરવાનને ણીશું કહું આખું અને તે પોતાના નગર લાણી રવાના થયો.

બીજા દિવસે સૂરિજીએ ધર્મરાજને કહું કે ‘ હે રાજન! અમારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ છે, તેથી અમે વિકાર કરીશું.’ ધર્મરાજે કહું : ‘ આમ રાજા બંને આવ્યા વિના આપની પ્રતિજ્ઞા શી રીતે પૂરી થાય ? ’ ત્યારે સૂરિજીએ બધી વાતનો સમ સમજાવ્યો. તે જ વખતે ગણિકા તથા દ્વારપાળે આવી આમરાજાનાં બંને કહાં જાતાવ્યાં, એટલે ધર્મરાજને પૂરી માનની થઈ અને બાપબહિસૂરિજી ફરી આમરાજાની રાજધાનીમાં આવ્યા.

આમરાજા ગવર અને વિદ્વાન હતો, છતાં કોઈ કોઈ વખતે તે ભૂલ થાય કરી બેસતો. સૂરિજી આવા વખતે તરતજ પકવા લાપડી તેને એવી રીતે ઉપદેશ આપતા કે જે તે તેને પોતાની ભૂલ તરત સમજાઈ જતી અને તે ભૂલ તરત ભરી જતો. આ વધુ વચનગણનો જ મહિમા જાણવો.

તે વખતે આમરાજાની રાજધાનીમાં સંગીતવિદ્યામાં મહત્ત્વ મળીને ‘તરિયું’ દેખાતું આવતું. તેમણે પોતાની કળા મુજબ મહત્ત્વ આપવા માગણી કરી. રાજાએ તે માગણીનો સંતોષ આપીને તેમણે પાડવો અને ગીતો બંને કર્યાં.

પરંતુ તે વખતે તેમણે પડી બેઠા માનવને માનગીતો પાડવાનો નહોતો અને એવીરવા માનગીત આપી. તેમણે પાડવાની રીત આવી રહી હતી, પણ તેનું કૃપ આપા

હતું, કોઈ રાજકન્યાને પણ આંટે તેલું હતું. વળી તેમાં કોકિલ જેવા સુંદર કંઠનો ઉમેરો થયો હતો.

તેને જોઈ રાજા ભાન ભૂલવા લાગ્યો અને ઘડીએ ઘડીએ તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. છેવટે સંગીત પૂરું થયું, ત્યારે રાજાનું ચિત્ત પૂરેપૂરું ચોરાઈ ગયું અને તેણે એ બાળાને કાયમ પોતાની પાસે પત્ની તરીકે રાખી લેવાનો વિચાર કર્યો.

તેણે પોતાના સેવકોને હુકમ આપ્યો કે ‘ગામ બહાર જલ્દી એક મહેલ તૈયાર કરો.’ જેમ યોગીઓને વચન-સિદ્ધિ હોય છે, તેમ રાજાઓને પણ એક રીતે વચનસિદ્ધિ જ હોય છે, કારણ કે તેનો હુકમ થતાં હજારો માણસો કામે લાગે છે અને ચીંધેલું કામ પૂરું થાય છે.

નગરમાં ચકચાર ચાલી અને અધિકારીઓ પણ માંહોમાંહી વાતો કરવા લાગ્યા કે રાજા કામાંધ થઈને એક હલકા ફલની સ્ત્રીને સેવવા તૈયાર થયો છે. પણ તેની આંખ કોણ ઉઘાડે ? સામાન્ય માણસ પણ કામાંધ થાય ત્યારે કોઈનું માનતો નથી, ત્યારે આ તો રાજા હતો. કોઈ કે કીક જ કહ્યું છે કે—

કોધી, લોલી, કૃપણ નર, માંનીને મદબંધ;

ચોર, બુગારી, ચુગલનર, આઠે દેખત અંધ.

સૂરિજીએ આ વાત જાણી, એટલે તૈયાર થયેલા નવો મહેલ આગળ આવ્યા અને તે જોવાનાં નિમિત્ત અંદર ગયા.

ત્યાં ભારવટિયા પર એક શ્લોક મોટા અક્ષરે લખી નાખ્યો અને ઊંળ જોધવચનો પણ લખ્યાં. પછી તે આલ્યા ગયા.

થોડીવાર પછી કામાતુર થયેલો રાજા ત્યાં આવ્યો. તેનાં મનમાં માતંગીનું જ રટણ હતું, એટલામાં તેની નજર પેલા ભારવટિયા પર પડી. ત્યાં લખ્યું હતું કે ‘હે જળ! શીતલતા તો તારો ગુણ છે અને સ્વચ્છતાની શી વાત કરવી? તારા સહવાસથી તો ઊંળ પણ પવિત્ર થાય છે. તારાં કેટલાં વળાણ કરવાં? તું જીવ માત્રનો આધાર છે, છતાં જો તું પોતે જ નીચા માર્ગે જઈશ, તો તને શેકવાને કોણ સમર્થ છે?’ રાજા આ શ્લોક વાંચી વિચારમાં પડ્યો કે આ શ્લોક કોણે લખ્યો હશે? ત્યાં નીચે પ્રમાણે ઊંળ જો શ્લોકો લેવામાં આવ્યા.

જીવન જળજિંદુ સમું, સંપત્તિ તરંગ વિચાર;
પ્રેમ સમજી સ્વપ્ન શો, શીલ હૈયડે તું ધાર.
જેથી લાજે લોકમાં, નિજ કુળ વળી નિદાય;
કંઈ આવે પ્રાણ પણ, એ દિશ કેમ જવાય?

એ વાંચતાં રાજાની સાન ઠેકાણે આવી. કોઈ પણ ઉપકારી મિત્રે આ લખ્યું હોવું જોઈએ, એવું અનુભવ થયું. પછી તો અક્ષર ઓળખ્યા અને આ તો ગુરુદેવે દૃષ્ટા છે, એમ ખાતરી કરી લીધી.

આ રીતે સૂરિજીનાં વચનજળે આમરાજા તથા ૭ અનેક વિદ્વાનોને ધર્મનો જોધ પમાડ્યો હતો.

મંત્રથી સિદ્ધ થયેલા શબ્દોમાં-વચનોમાં પણ ૨

બળ હોય છે અને તેનાથી અનેક ચમત્કારિક પરિણામો આવે છે. તેનાં દષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં તેનો વિસ્તાર કરતા નથી.

કાયબળ

શારીરિક ક્રિયા કરવાની શક્તિ તે કાયબળ એમ આગળ જણાવી ગયા છીએ. આ બળમાં ઘણી તરતમતા હોય છે. ક્રીડાથી કુંજર સુધીનાં પ્રાણીઓનું અવલોકન કરો, એટલે આ વસ્તુ બરાબર સમજાઈ જશે. હાથી કરતાં પણ સિંહનું બળ વધારે હોય છે અને તેના કરતાં અઠાપદ પ્રાણીનું બળ વધારે હોય છે.

મનુષ્ય-મનુષ્યમાં પણ કાયબળની ઘણી તરતમતા બેવામાં આવે છે. એક મનુષ્યને પાંચ રતલનો બોલો ઉચકવો હોય તો પણ ભારે લાગે છે અને બીજો પાંચ મણનો થેલો ઉચકતાં જરાયે ખચકાતો નથી. વળી પહેલવાનોનું બળ ઘણું વધારે હોય છે. સામાન્ય માણસને તો તેઓ દહાની જેમ હવામાં ઉછાળી નાખે છે. થોડા વખત પહેલાં ઝુંબડમાં જગતભરના કુસ્તીબાજોનું એક દંગલ ગોઠવાયું હતું, તેમાં ક્રીંગકોંગ નામના પહેલવાને બીજા એક પહેલવાનને હવામાં આઠ ફુટ ઊંચે ઉછાળ્યો હતો.

ઇતિહાસકારોએ એવી નોંધ કરી છે કે ધ્રાંગધરા (સૌરાષ્ટ્ર)ના રાજા રાયમલસિંહજીના હાથમાં અપૂર્વ બળ હતું. તેમણે એક મૂઠી મારીને દિલ્હીના લાલ દરવાજાનો નીચેના ભાગનો એક મોટો પથ્થર બહાર કાઢી નાખ્યો હતો.

રામાયણમાં આવે છે કે વાલી રાજાએ યુદ્ધમાં રા
રાવણને જંગલમાં લઈ પૃથ્વીને ચક્કર લગાવ્યું હતું.

શાસ્ત્રકારો કહે છે કે જાળદેવ, વાસુદેવ અને ચક્રવર્તીઃ
અમુક અમુક વખતે જ થાય છે. તેમનામાં કાયબળ
અસાધારણ હોય છે. ઉપર જે અષ્ટાપદ નામનાં પ્રાણીન
વાત કરી ગયા એવા હજારો અષ્ટાપદનું જાળ તેમની આગળ
કોઈ વીસાતમાં નથી. તે એકલો હજારો શત્રુઓ સાથે લડ
શકે છે અને તેમાં વિજયી થઈ શકે છે. વાસુદેવનું જા
તેના કરતાં જમણું હોય છે અને ચક્રવર્તીનું જાળ તેના કરતાં
જમણું હોય છે. એમ કહેવાય છે કે તે કૂવાના કાંઠે બેસી
એક હાથે સ્નાન કરતો હોય અને બીજા હાથે સાંકળ પકડ
અને તેનું આખું સૈન્ય એ 'જે' 'જે' તો પણ તેને ત્યાંથી ચસકા
શકે નહિ. કૂવાના કાંઠે બેસનાર કોઈ વસ્તુનો આધાર લ
શકે નહિ, માટે અહીં કૂવાનું દષ્ટાંત આપેલું છે. ચક્રવર્તીએ
છ ખંડની સાધના કરે છે અને અનેક યુદ્ધો લડે છે, એટ
તેમનામાં અસાધારણ જાળ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રી મહાવીર સ્વામીનો દાખલો

શ્રી તીર્થંકર લગવતોનું કાયબળ આથી પણ ઘણું
વધારે હોય છે. તેનું એક દષ્ટાંત આપણને શ્રમણ લગવાન
મહાવીરનાં જીવનમાંથી સાંપડે છે. તેમનો જન્મ થયા પછી
દેવો તેમને મેરુ પર્વત પર લઈ ગયા અને ત્યાં પોતાના
કલ્પ મુજબ તેમનો સ્નાત્ક્રિયેક કરવા તત્પર થયા. આ
વખતે પ્રથમ અગ્નિયેક જારમા દેવલોકના ઇંદ્રનો થાય છે.

અને તેણે થકાણુ કરેલા મહાન કળાઓમાંથી ધોધમાર પાણી પડવા લાગે છે. એ પાણીમાં એટલું જળ હોય છે કે તે હાથીઓને પણ તાણી જાય. આ પ્રસંગે સૌધર્મેન્દ્રને શંકા થાય છે કે ‘પ્રભુ આટલી ગોટી જળધારાઓને કેમ ચક્રન કરી ગયો ?’ હન્દ્ર ભક્તિપરાયણ છે અને તે જાણે છે કે આ સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે, તો પણ શંકા થઈ. તે ભગવાને પોતાનાં અવધિજ્ઞાનથી જાણી અને તે શંકા દૂર કરવા માટે પોતાના ડાળા પગનો અંગૂઠો સિદ્ધાસન પર દબાવ્યો કે તે સિદ્ધાસન, શિલાપટ અને સમસ્ત ગેરુ પર્વત મૂળ ઉઠ્યા. આથી સમસ્ત જંબૂદ્વીપમાં કંપારી થઈ અને તેનો ખળભળાટ લવણસમુદ્ર સુધી પહોંચ્યો.

આ જાણું નિમિષ માત્રમાં થતી ગયું. આથી સૌધર્મેન્દ્ર વિચાર કરે છે કે ‘આ શું થયું ? પ્રભુના સ્નાનાભિષેક જોવા મંગલ અવસરે આવેા ઉત્પાત કોણુ કરે છે ? તેણે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને જોયું તો સાચી સ્થિતિ સમજાઈ ગઈ અને તે ઝંખવાણો પડી ગયો, તથા પ્રભુની આશાતના કરવા બદલ દામા માગના લાગ્યો.

બળદેવ, વામુદેવ, ચક્રવર્તી તથા તીર્થંકરોને આવું અસાધારણ કાયબળ પૂર્વે અહિંસા-સંયમ-તપથી ઉપાર્જિત કરેલાં પુણ્યને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે.

કાયબળ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય કે પ્રાપ્ત થયેલું કાયબળ બરાબર ટકી રહે તે માટે મનુષ્યો કેટકેટલાં પ્રયત્ન કરે છે ? પણ પૂર્વે જાણેલા કર્મો ઉદયમાં આવે છે ત્યારે

રામાયણમાં આવે છે કે વાલી રાજાએ યુદ્ધમાં રાજ રાવણને ખગલમાં લઈ પૃથ્વીને ચક્રર લગાવ્યું હતું.

શાસ્ત્રકારો કહે છે કે બળદેવ, વાસુદેવ અને ચક્રવર્તીએ અમુક અમુક વખતે જ થાય છે. તેમનામાં કાયબળ અસાધારણ હોય છે. ઉપર જે અષ્ટાપદ નામનાં પ્રાણીની વાત કરી ગયા એવા હજારો અષ્ટાપદનું બળ તેમની આગળ કોઈ વીસાતમાં નથી. તે એકલો હજારો શત્રુઓ સાથે લડી શકે છે અને તેમાં વિજયી થઈ શકે છે. વાસુદેવનું બળ તેના કરતાં બમણું હોય છે અને ચક્રવર્તીનું બળ તેના કરતાં બમણું હોય છે. એમ કહેવાય છે કે તે કૂવાના કાંઠે બેસીને એક હાથે સ્નાન કરતો હોય અને બીજા હાથે સાંકળ પકડે અને તેનું આખું કૌન્ય એ 'એ' તો પણ તેને ત્યાંથી ચસકાઈ શકે નહિ. કૂવાના કાંઠે બેસનાર કોઈ વસ્તુનો આધાર લઈ શકે નહિ, માટે અહીં કૂવાનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. ચક્રવર્તીએ ૧૭ ખંડની સાધના કરે છે અને અનેક યુદ્ધો લડે છે, એમાં તેમનામાં અસાધારણ બળ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રી માતાવીર સ્વામીનો દાખલો

શ્રી નીચકર ભગવતોનું કાયબળ આથી પણ વધારે હોય છે. તેનું એક દૃષ્ટાંત આપણને શ્રમાણ ભગવાન મહાવીરનાં જીવનમાંથી મળે છે. તેમનો જન્મ થયા પછી તેમને મેન પર્વત પર લઈ ગયા અને ત્યાં પાંચાના કાળ મુજબ તેમનો અત્યાગ્રાનિર્બંધ કરવા તત્કાલ થયા. આ વખતે જ્યારે અનિર્બંધ બાદમાં દેવલોકના ઇંદ્રનો ગાય છે.

અને તેણે ઘડણ કરેલા મહાન કળયોગાંધી ધોધમાર પાણી પડવા લાગે છે. એ પાણીમાં જોટલું જળ હોય છે કે તે દાધીઓને પણ તાણી લેય. આ પ્રસંગે સૌધર્મેન્દ્રને શંકા થાય છે કે ‘પ્રભુ આટલી ગોટી જળધારાઓને કેમ સહન કરી શકશે ?’ ઇન્દ્ર બહિતપરાયણ છે અને તે જાણે છે કે આ સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે, તો પણ શંકા ઘડે. તે બગવાને પોતાનાં અવધિજ્ઞાનથી જાણી અને તે શંકા દૂર કરવા માટે પોતાના લગ્ના પગનો અંજૂઠો સિંહાસન પર દળાવ્યો કે તે સિંહાસન, શિલાપટ અને સમસ્ત નેરુ પર્વત મૂળ ઉઠ્યા. આથી સમસ્ત જંજૂલીપમાં કંપારી ઘડે અને તેનો ખળસળાટ લવણસમુદ્ર સુધી પહોંચ્યો.

આ બધું નિમિષ માત્રમાં જની ગયું. આથી સૌધર્મેન્દ્ર વિચાર કરે છે કે ‘આ શું થયું ? પ્રભુના સ્નાત્રાલિપેક જેવા મંગલ અવસરે આવો ઉત્પાત કેણુ કરે છે ? તેણે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂઢીને જોયું તો સાચી રિધિતિ સમજાઈ ગઈ અને તે ઝંખવાણો પડી ગયો, તથા પ્રભુની આશાતના કરવા બદલ દામા માગવા લાગ્યો.

જળદેવ, વાસુદેવ, ચક્રવર્તી તથા તીર્થંકરોને આવું અસાધારણ કાયજળ પૂર્વે અહિંસા-સંયમ-તપથી ઉપાર્જિત કરેલાં પુણ્યને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે.

કાયજળ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય કે પ્રાપ્ત થયેલું કાયજળ બરાબર ટકી રહે તે માટે મનુષ્યો કેટકેટલાં પ્રયત્ન કરે છે ? પણ પૂર્વે જાંધેલા કર્મો ઉદયમાં આવે છે ત્યારે

રામાયણમાં આવે છે કે વાલી રાજાએ યુદ્ધમાં રાજા રાવણને ખગલમાં લઈ પૃથ્વીને ચક્કર લગાવ્યું હતું.

શાસ્ત્રકારો કહે છે કે બળદેવ, વાસુદેવ અને ચક્રવર્તીઓ અમુક અમુક વખતે જ થાય છે. તેમનામાં કાયબળ અસાધારણ હોય છે. ઉપર જે અષ્ટાપદ નામનાં પ્રાણીની વાત કરી ગયા એવા હજારો અષ્ટાપદનું બળ તેમની આગળ કોઈ વીસાતમાં નથી. તે એકલો હજારો શત્રુઓ સાથે લડી શકે છે અને તેમાં વિજયી થઈ શકે છે. વાસુદેવનું બળ તેના કરતાં બમણું હોય છે અને ચક્રવર્તીનું બળ તેના કરતાં બમણું હોય છે. એમ કહેવાય છે કે તે કૂવાના કાંઠે બેસીને એક હાથે સ્નાન કરતો હોય અને બીજા હાથે સાંકળ પકડે અને તેનું આખું સૈન્ય એ બેઠે તો પણ તેને ત્યાંથી ચસકાવી શકે નહિ. કૂવાના કાંઠે બેસનાર કોઈ વસ્તુનો આધાર લઈ શકે નહિ, માટે અહીં કૂવાનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. ચક્રવર્તીઓ છ ખંડની સાધના કરે છે અને અનેક યુદ્ધો લડે છે, એટલે તેમનામાં અસાધારણ બળ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રી મહાવીર સ્વામીનો દાખલો

શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોનું કાયબળ આથી પણ વધારે હોય છે. તેનું એક દૃષ્ટાંત આપણને શ્રમણ ભગ મહાવીરનાં જીવનમાંથી સાંપડે છે. તેમનો જન્મ થયા દેવો તેમને મેરુ પર્વત પર લઈ ગયા અને ત્યાં પોત કદ્ય મુજબ તેમનો સ્નાનાભિષેક કરવા તત્પર થયા. વખતે પ્રથમ અભિષેક બારમા દેવલોકના ઇંદ્રનો થાય

અને તેણે મહત્વ કરેલા મહાન કળાઓમાંથી પોષમાર પાણી પડવા લાગે છે. એ પાણીમાં એટલું બળ હોય છે કે તે કાથીએને પણ તાણી નાંચે. આ પ્રસંગે સૌધર્મેન્દ્રને શંકા થાય છે કે 'પ્રભુ આટલી ગોટી જળધારાઓને કેમ ચાલુ કરી શકશે ?' હન્દ્ર બકિતપરાયણ છે અને તે જાણે છે કે આ આદ્યાત્મ પરમાત્મા છે, તે પણ શંકા થઈ. તે બગવાને પોતાનાં અવધિજ્ઞાનથી જાણી અને તે શંકા દૂર કરવા માટે પોતાના દાખા પગનો અંજૂઠો સિદ્ધાસન પર દબાવ્યો કે તે સિદ્ધાસન, શિલાપટ અને સમસ્ત ગેરુ પર્વત મૂળ ઉડ્યા. આથી સમસ્ત જંબૂદ્વીપમાં કંપારી થઈ અને તેનો ખજાનખાટ લવણસમુદ્ર સુધી પહોંચ્યો.

આ બધું નિમિષ માત્રમાં બની ગયું. આથી સૌધર્મેન્દ્ર વિચાર કરે છે કે 'આ શું થયું ? પ્રભુના સ્નાનાભિષેક જેવા મંગલ અવસરે આવેા ઉત્પાત કોણ કરે છે ? તેણે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને જોયું તો સાચી સ્થિતિ સમજાઈ ગઈ અને તે ઝંખવાણો પડી ગયો, તથા પ્રભુની આજ્ઞાતના કરવા બદલ દાખા માગવા લાગ્યો.

બળદેવ, વાસુદેવ, ચક્રવર્તી તથા તીર્થંકરોને આજું અસાધારણ કાયબળ પૂર્વે અહિંસા-સંયમ-તપથી ઉપાર્જિત કરેલાં પુણ્યને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે.

કાયબળ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય કે પ્રાપ્ત થયેલું કાયબળ બરાબર ટકી રહે તે માટે મનુષ્યો કેટકેટલાં પ્રયત્ન કરે છે ? પણ પૂર્વે જાણેલા કર્મો ઉદયમાં આવે છે ત્યારે

સામાયણમાં આવે છે કે વાતી રાત્રીએ સુદમાં રાત્રી
રાવળને બગલમાં લઈ પૃથ્વીને ગફર લગાવ્યું હતું.

શાસ્ત્રકારો કહે છે કે બ્રહ્માદેવ, વાસુદેવ અને ચક્રવર્તીઓ
અમુક અમુક વખતે જ થાય છે. તેમનામાં કાયબળ
અસાધારણ હોય છે. ઉપર જે અષ્ટાપદ નામનાં પ્રાણીની
વાત કરી ગયા એવા હજારો અષ્ટાપદનું બળ તેમની આગળ
કોઈ વીસાતમાં નથી. તે એકલો હજારો શત્રુઓ સાથે લડી
શકે છે અને તેમાં વિજયી થઈ શકે છે. વાસુદેવનું બળ
તેના કરતાં બમણું હોય છે અને ચક્રવર્તીનું બળ તેના કરતાં
બમણું હોય છે. એમ કહેવાય છે કે તે કૂવાના કાંઠે બેસીને
એક હાથે સ્નાન કરતો હોય અને બીજા હાથે સાંકળ પકડે
અને તેનું આખું સૈન્ય એ 'એ' તો પણ તેને ત્યાંથી ચસકાવી
શકે નહિ. કૂવાના કાંઠે બેસનાર કોઈ વસ્તુનો આધાર લઈ
શકે નહિ, માટે અહીં કૂવાનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. ચક્રવર્તીઓ
છ ખંડની સાધના કરે છે અને અનેક યુદ્ધો લડે છે, એટલે
તેમનામાં અસાધારણ બળ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રી મહાવીર સ્વામીનો દાખલો

શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોનું કાયબળ આથી પણ
વધારે હોય છે. તેનું એક દૃષ્ટાંત આપણને શ્રમણ ભગ
મહાવીરનાં જીવનમાંથી સાંપડે છે. તેમનો જન્મ થયા
દેવો તેમને મેરુ પર્વત પર લઈ ગયા અને ત્યાં પોત
કદપ મુજબ તેમનો સ્નાનાભિષેક કરવા તત્પર થયા.
વખતે પ્રથમ અભિષેક બારમા દેવલોકના ઇંદ્રનો થાય

અને તેણે મદાન કરેલા મદાન કળશોમાંથી પોતપોતાના પાણી પડવા લાગે છે. એ પાણીમાં એટલું જળ લીધે છે કે તે હાથીઓને પણ તાણી જાય. આ પ્રસંગે સીધમેન્દ્રને શંકા થાય છે કે ‘પ્રભુ આટલી મોટી વળાધારાઓને કેમ ચક્રન કરી શકશે ?’ મન્દ્ર ભક્તિપરાયણ છે અને તે જાણે છે કે આ સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે, તો પણ શંકા ધર્ષ. તે ભગવાને પોતાનાં અવધિજ્ઞાનથી જાણી અને તે શંકા દૂર કરવા માટે પોતાના હાથા પગનાં અંગૂઠાં શિલાસન પર દણાવ્યો કે તે શિલાસન, શિલાપટ અને સમસ્ત ગેરુ પર્વત મુજબ ઉઠ્યા. આથી સમસ્ત જંબૂદ્વીપમાં કંપારી ધર્ષ અને તેનો ખળસળાટ લવલુસમુદ્ર સુધી પહોંચ્યો.

આ બધું નિર્ગિપ માત્રમાં જની ગયું. આથી સીધમેન્દ્ર વિચાર કરે છે કે ‘આ શું થયું ? પ્રભુના સ્નાનાભિષેક જેવા મંગલ અવસરે આવે. ઉરપાત ફોણ કરે છે ? તેણે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને જોયું તો સાચી દિયતિ સમજાઈ ગઈ અને તે ઝંખવાણો પડી ગયો, તથા પ્રભુની આશાતના કરવા બદલ દમ્ભા માગવા લાગ્યો.

જળદેવ, વાસુદેવ, ચક્રવર્તી તથા તીર્થંકરોને આહ્વાન આધારણ કાયજળ પૂર્વે અહિંસા-સંયમ-તપથી ઉપાર્જિત કરેલાં પુણ્યને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે.

કાયજળ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય કે પ્રાપ્ત થયેલું કાયજળ જરાજર ટકી રહે તે માટે મનુષ્યો કેટકેટલાં પ્રયત્ન કરે છે ? પણ પૂર્વે જાણેલા કર્મો ઉદયમાં આવે છે ત્યારે

તેઓ રોગ, પીડા, અકસ્માતના લોગ બની બચ છે. આ દિશામાં મનુષ્યના પ્રયત્નો તેટલા અંશે જ કારગત થાય છે કે જેટલા અંશે તેનું પુણ્ય પહોંચતું હોય. અમેરિકાના વિદેશપ્રધાન હવેસે લાખ હોલરનું ઇનામ જાહેર કરાવ્યું છતાં તેનો કેન્સર રોગ ડોઈ મિટાવો શક્યું નહિ અને અંતે મરણને શરણ થવું પડ્યું. આટઆટલી દવાઓ, માત્રાઓ, ઇન્જેક્શનો અને અજબ તરફની વહકીય શોધો હોવા છતાં મનુષ્યો બિમારી લોગવે છે અને મરણને શરણ થતાં રહે છે. તે પરથી આયુષ્યનો મિત્તાંત વ્યાજબી હરે છે અને ‘પાંચમની છકુ થતી નથી’ એ ઉક્તિમાં ઘણું તર્ક રહેલું છે, એ પૂરવાર થાય છે.

૬-શક્તિવાદની સમીક્ષા

શક્તિને વિશ્વનું આદિકારણ માનવું, તેનાથી જ આ વિશ્વગતિદાર પ્રવર્તેલા માનવો અને તેના સારસ્વતી, લક્ષ્મી તથા કાલી એ ત્રણ મુખ્ય ડેવો માની તેની પૂજા-ઉપાસના કરવી એ શક્તિવાદનો મુખ્ય સાર છે. આ શક્તિવાદમાં કાલી, વાતા, પાદશી, બુદ્ધિશક્તી, લૈન્ગી, ક્ષિતમસ્તકા, હુમા વતી, બલવામુખી, માતાગી અને કલ્યા (લક્ષ્મી) એ દશ તત્ત્વવિદ્યાઓની પાત્ર કલ્પવતી થાય છે અને તેનાય અર્ચા કરવામાં કહે છે, એમ માનવામાં આવે છે.

આ શક્તિવાદનું બીજું નામ દેવી-કલ્પવતી છે અને તેના મુખ્ય અવતરણોનાં નામો આપે છે.

શક્તિદેવીને પ્રસન્ન કરવા માટે તેને કૃત્ત્વ, ષક્રસ, પદ્મ વગેરે અનેક પદ્ધતિ તથા પદ્મચોનો લોગ ધરાવવામાં આવે છે અને તેથી માતા પ્રસન્ન થશે અને પોતાનું કિત્તવ્ય એવી માન્યતા પણ ધર્મ લોકોમાં પ્રચલિત છે. આથી શક્તિવાદની આદ્ય યોદ્ધા સમીક્ષા કરવા પાડી છે.

એક વાર અમે એક શક્તિવાદી મિત્રને પૂછ્યું કે 'તમારાં તંત્રોનો આધાર શું છે?' તેમણે કહ્યું: 'અમારાં તંત્રોનો આધાર સાંખ્યદર્શન, ગોગ અને ઉપનિષદો છે. એ ગત પડી છે કે કપિલદેવે વર્તમાન સમયની પેઠે મૂર્તિ ઉપાસનાની પ્રગ્લુલિધ દર્શાવી નથી, પરંતુ તેમણે પ્રવત્તિલો સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિ-પુરુષનું જે સત્ત્વ પ્રકટ કર્યું છે, તેના આધારે જ હિંદુ ધર્મમાં નાના પ્રકારની દેવદેવીઓની પૂજા શરૂ થયેલી છે અને તંત્રશાસ્ત્રમાં પણ એજ રીતે સ્થાન પામેલી છે. પ્રકૃતિ એજ પ્રથમ ભગવતી દેવીની ઉત્પત્તિ, આદ્યાશક્તિ અને એજ કાલી દેવી.

ઉપનિષદોમાં ઉપાસના સ્તંભોને અભિપ્રાય અને રીતિ જોવામાં આવે છે, તે કરતાં તંત્રશાસ્ત્રમાં સામાન્ય વિશેષતા હોવા છતાં તેવી જ વ્યવસ્થા અને વિધિ તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત તેમાં જે ગીઝમંત્રો અને યંત્રોનું વિધાન છે, તે તંત્રશાસ્ત્રમાં જરાબર સ્થાન પામ્યું છે અને તેમાંથી દેટલોક વિકાસ થયો છે.'

તેમનો આ ઉત્તર સાંભળી અમે કહ્યું: 'તમે શક્તિવાદ માટે સાંખ્યદર્શનનો આધાર જતાવો છો, પણ સાંખ્યદર્શન

તેજો, શેગ, પીડા, અકસ્માતના ભોગ બની જાય છે. આ દિશામાં મનુષ્યના પ્રયત્નો તેટલા અંશે જ કારગત થાય છે કે જેટલા અંશે તેનું પુણ્ય પહોંચતું હોય. અમેરિકાના વિદેશપ્રધાન ડલેસે લાખ હોલરનું ઇનામ જાહેર કરાવ્યું હતું તેનો કેન્સર રોગ કોઈ મિટાવો શક્ય નહિ અને અંતે મરણને શરણ થવું પડ્યું. આટઆટલી દવાઓ, માત્રાઓ, ઇન્જેક્શનો અને અજબ તરહની વદકીય શોધો હોવા છતાં મનુષ્યો બિમારી ભોગવે છે અને મરણને શરણ થતાં રહે છે. તે પરથી આયુષ્યનો સિદ્ધાંત વ્યાજબી ઠરે છે અને ‘પાંચમની છક થતી નથી’ એ ઉક્તિમાં ઘણું તરખ રહેલું છે, એ પૂરવાર થાય છે.

૬-શક્તિવાદની સમીક્ષા

શક્તિને વિશ્વનું આદિકારણ માનવું, તેનાથી જ આ વિશ્વન્યાયાદાર પ્રાપ્તિથી માનવો અને તેના સારસ્વતી, લક્ષ્મી તથા માતી એ ત્રણ સુખ્ય કોયો માની તેની પૂજા-ઉપાસના કરવી એ શક્તિવાદનો સુખ્ય સાર છે. આ શક્તિવાદમાં માતી, વાગ, માંડી, બાવનેશ્વરી, લૈરવી, કિસમસ્તકા, દુર્ગા, વર્ધા, બાવલાનૃષી, માવંગી અને કનકા (લક્ષ્મી) એ દસ મહાવિદ્યાઓની આજુ ઉપાસના થાય છે અને તેનાથી બધી કામચલાઉ કાંઈ, કંઈ, કોમ માનવામાં આવે છે.

આ શક્તિવાદનું બીજું નામ દેવી-ઉપાસના છે અને તેને કવચ બાવલાનૃષીના મોંમાં માટે છે.

શક્તિદેવીને પ્રસન્ન કરવા માટે તેને કૂકડા, ગકરા, પાંડા વગેરે અનેક પક્ષી તથા પશુઓનો લોગ ધરાવવામાં આવે છે અને તેથી માતા પ્રસન્ન થશે અને પોતાનું હિત થશે એવી માન્યતા પણ ઘણા હોકામાં પ્રચલિત છે. આથી શક્તિવાદની અહીં ઘોડી સગીલા કરવા ધારી છે.

એક વાર અમે એક શક્તિવાદી મિત્રને પૂછ્યું કે ‘તમારા તંત્રોનો આધાર શું છે?’ તેમણે કહ્યું : ‘અમારાં તંત્રોનો આધાર સાંખ્યદર્શન, યોગ અને ઉપનિષદો છે. એ વાત ખરી છે કે કપિલદેવે વર્તમાન સમયની પેઠે મૂર્તિ ઉપાસનાની પ્રણાલિકા દર્શાવી નથી, પરંતુ તેમણે પ્રવર્તીલાં સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિ-પુરુષનું જે સત્ત્વ પ્રકટ કર્યું છે, તેના આધારે જ હિંદુ ધર્મમાં નાના પ્રકારની દેવદેવીઓની પૂજા શરૂ થયેલી છે અને તંત્રશાસ્ત્રમાં પણ એજ રીતે સ્થાન પામેલી છે. પ્રકૃતિ એજ પ્રથમ લગવતી દેવીની ઉત્પત્તિ, આદ્યાશક્તિ અને એજ કાલી દેવી.

ઉપનિષદોમાં ઉપાસના સંબંધી જે અભિપ્રાય અને રીતિ જોવામાં આવે છે, તે કરતાં તંત્રશાસ્ત્રમાં સામાન્ય વિશેષતા હોવા છતાં તેવી જ વ્યવસ્થા અને વિધિ તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત તેમાં જે ગીઝમંત્રો અને યંત્રોનું વિધાન છે, તે તંત્રશાસ્ત્રમાં જરાબર સ્થાન પામ્યું છે અને તેમાંથી કેટલોક વિકાસ થયો છે.’

તેમનો આ ઉત્તર સાંભળી અમે કહ્યું : ‘તમે શક્તિવાદ માટે સાંખ્યદર્શનનો આધાર બતાવો છો, પણ સાંખ્યદર્શન

તો પુરુષ અને પ્રકૃતિનું પ્રતિપાદન કરી દત્તવાદની ઘોષણા કરી છે અને તમે એ બેમાંથી એક પ્રકૃતિને જ પકડી અદ્વૈતવાદનું અનુકરણ કર્યું છે, તેનું કેમ ? વળી સાંખ્ય મતમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિને સરખું મહત્ત્વ અપાયું છે અને પરસ્પરની સાપેક્ષતા સ્વીકારવામાં આવી છે. તેમાં એ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે પ્રકૃતિ પુરુષની સમીપ આવતાં જ આકર્ષ છે અને વિશ્વરચના કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, બીજા પુરુષને પ્રકૃતિના પગ નીચે મૂકીને એમ બતાવવા પ્રકર્યો છે કે પ્રકૃતિ એજ સર્વસ્વ છે અને પુરુષ તે હેઠલડિયો છે.

તેમણે કહ્યું : ‘ સાંખ્યમત અનુસાર પુરુષ ચૈતન્ય છે ખરો, પણ તે સુખદુઃખાદિથી શૂન્ય છે, અકર્તા છે કોઈ પણ કાર્ય કરતો નથી. જે કંઈ કર્તૃત્વ છે, તે પ્રકૃતિનું છે. આ વિશ્વવ્યવહાર એ ભગવતી પ્રકૃતિની કૃપા પરિણામ છે. તેથી પુરુષ હેઠલડિયો તો ગણાય જ ને

અમે કહ્યું : ‘પુરુષ વિના પ્રકૃતિ કંઈ કામ કરી શકી કે ? ને કરી શકતી હોત તો સાંખ્ય મતમાં અને પ્રકૃતિ એવાં બે તરવો બતાવવાને બદલે પ્રકૃતિ તત્ત્વ બતાવવામાં આવ્યું હોત. એટલે શક્તિ માટે તમે સાંખ્યનો આધાર આપો છો, એ વાત ઉતરતી નથી.

ઉપનિષદોના કેટલાક મંત્રો અને યંત્રો જરૂર તેનો તમે સ્વીકાર કર્યો હશે, પણ તમારું તંત્રશાસ્ત્ર

તે વિશે ખાસ આદર ધરાવતું નથી. તેથી જ કુર્મપુરાણને
પડયું કે 'શિવોક્ત આગમો અને યામલો વગેરે
સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ હોઈ અનર્થકારી છે.'

વળી ત્યાં તંત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે, ત્યાં એમ
માં આવ્યું નથી કે અમે આ વસ્તુ શ્રુતિસ્મૃતિના આધારે
રચા છીએ. ત્યાં તો તેની ઉત્પત્તિ શંકર ભગવાનથી
કે સ્વતંત્ર જ બતાવી છે, તેથી તેને શ્રુતિ-સ્મૃતિનો કે
સ્પર્શનો આધાર છે, એમ માનવું-મનાવવું પણ ઉચિત નથી.'

'અમારું' આ વક્તવ્ય સાંભળીને એ મિત્ર વિશેષ કંઈ
નાહિ. અને તેમને કહ્યું કે શક્તિપૂજામાં તો લેત
પણ માને છે, પણ તે આત્માની શક્તિ, નહિ કે
શક્તિ. તમે પ્રકૃતિને જડ માનો છો અને તેની પૂજા
છો; એ વાતને અમે પસંદ કરતા નથી. અમારો મોટામાં
મંત્ર નમસ્કાર છે, તેમાં તમે શક્તિવાદને ઓતપ્રોત
ના જોઈ શકશો.

અરિદંત એ આત્મશક્તિનું એક અપૂર્વક પ્રતીક છે,
જ્ઞાનશક્તિ પૂર્ણપણે ખીલેલી હોય છે, વચનશક્તિનો
અપૂર્વ પ્રભાવ હોય છે, આકર્ષણ શક્તિ પણ અદ્ભુત
છે, અન્યથા ત્રણે લોકના સ્વામીઓ તેમની પૂજા કેમ
વળી દુનિયા લેને અમત્કાર કહે છે, તેવી શક્તિ પણ
માં ઓછી નથી. ત્યાં ત્યાં તેમનાં પગલાં પડે ત્યાંથી
બીતીઓ નાશ પામે અને આનંદ મંગલ જ પ્રવર્તે.
સિદ્ધોની સિદ્ધતા

તો પુરુષ અને પ્રકૃતિનું પ્રતિપાદન કરી દ્રવ્યવાદની ઘોષ કરી છે અને તમે એ બેમાંથી એક પ્રકૃતિને જ પકડી અદ્વૈતવાદનું અનુકરણ કર્યું છે, તેનું કેમ ? વળી સાંખ્ય મતના પુરુષ અને પ્રકૃતિને સરખું મહત્ત્વ અપાયું છે અને પરસ્પરની સાપેક્ષતા સ્વીકારવામાં આવી છે. તેમાં એ સ્થળાવ્યું છે કે પ્રકૃતિ પુરુષની સમીપ આવતાં જ આકર્ષાય છે અને વિશ્વરચના કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તમે પુરુષને પ્રકૃતિના પગ નીચે મૂકીને એમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે પ્રકૃતિ એજ સર્વસ્વ છે અને પુરુષ તેનો હેઠવડિયો છે.

તેમણે કહ્યું : ‘ સાંખ્યમત અનુસાર પુરુષ ચૈતન્યમય છે ખરો, પણ તે સુખદુઃખાદિથી શૂન્ય છે, અકર્તા કોઈ પણ કાર્ય કરતો નથી. જે કંઈ કર્તૃત્વ છે, તે પ્ર છે. આ વિશ્વવ્યવહાર એ ભગવતી પ્રકૃતિની કૃપા પરિણામ છે. તેથી પુરુષ હેઠવડિયો તો ગણાય જ ને

અમે કહ્યું : ‘પુરુષ વિના પ્રકૃતિ કંઈ કામ કરી ખરી કે ? જો કરી શકતી હોત તો સાંખ્ય મતમાં અને પ્રકૃતિ એવાં બે તત્ત્વો બતાવવાને બદલે એ પ્રકૃતિ તત્ત્વ બતાવવામાં આવ્યું હોત. એટલે શક્તિવા માટે તમે સાંખ્યનો આધાર આપો છો, એ વાત ઉતરતી નથી.

ઉપનિષદોના કેટલાક મંત્રો અને યંત્રો જરૂરી ને તેનો તમે સ્વીકાર કર્યો હશે, પણ તમારું તંત્રશાસ્ત્ર શ્રી

સ્મૃતિ વિષે ખાસ આદર ધરાવતું નથી. તેથી જ કૃમ્ પુરાણને
હેવું પડ્યું કે ‘શિવોક્ત આગમો અને ચામલો વગેરે
સ્મૃતિ-સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ હોઈ અનર્થકારી છે.’

વળી જ્યાં તંત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે, ત્યાં એમ
હેવામાં આવ્યું નથી કે અમે આ વસ્તુ શ્રુતિસ્મૃતિના આધારે
હી રહ્યા છીએ. ત્યાં તો તેની ઉત્પત્તિ શંકર ભગવાનથી
ખેટલે સ્વતંત્ર જ બતાવી છે, તેથી તેને શ્રુતિ-સ્મૃતિનો કે
અનિષદનો આધાર છે, એમ માનવું-મનાવવું પણ ઉચિત નથી.’

અમારું આ વક્તવ્ય સાંભળીને એ મિત્ર વિશેષ કંઈ
મોઢ્યા નહિ. અમે તેમને કહ્યું કે શક્તિપૂજામાં તો જૈન
મં પણ માને છે, પણ તે આત્માની શક્તિ, નહિ કે
વ્યક્તિશક્તિ. તમે પ્રકૃતિને જડ માનો છો અને તેની પૂજા
દો છો, એ વાતને અમે પસંદ કરતા નથી. અમારો મોટામાં
મોટો મંત્ર નમસ્કાર છે, તેમાં તમે શક્તિવાદને ઓતપ્રોત
યેલો જોઈ શકશો.

અરિહંત એ આત્મશક્તિનું એક અપૂર્વક પ્રતીક છે,
માં જ્ઞાનશક્તિ પૂર્ણપણે ખીલેલી હોય છે, વચનશક્તિનો
પણ અપૂર્વ પ્રભાવ હોય છે, આકર્ષણ શક્તિ પણ અદ્ભુત
હોય છે, અન્યથા ત્રણે લોકના સ્વામીઓ તેમની પૂજા કેમ
રે? વળી દુનિયા જેને ચમત્કાર કહે છે, તેવી શક્તિ પણ
મનામાં ઓછી નથી. જ્યાં જ્યાં તેમનાં પગલાં પડે ત્યાંથી
જીતિ ભીતિઓ નાશ પામે અને આનંદ મંગલ જ પ્રવર્તે.

સિદ્ધોની સિદ્ધતા એ આત્માની સર્વોત્ક્રષ્ટ શક્તિ છે.

આચાર્યોનું આચાર્યત્વ, ઉપાધ્યાયનું ઉપાધ્યાયત્વ અને સાધુઓની સાધુતા એ પણ આત્મશક્તિનાં જ વિકસિત સ્વરૂપો છે. અમે તેમની સેવા-પૂજા-ભક્તિ-ઉપાસના-આરાધનામાં હવનની કૃતકૃત્યતા માનીએ છીએ. તમે પણ આવો સુંદર શક્તિવાદ કેમ ન અપનાવો ?

તે દિવસે તેમણે અમારી પાસે નમસ્કાર મંત્ર માગ્યો અને તેના અર્થ વગેરે પર ચિંતન કરવા માંડ્યું. કહેવાની જરૂર નથી કે થોડા વખત બાદ એ જડશક્તિના પૂજારી મટી આત્મશક્તિનાં પૂજારી થયા અને શ્રદ્ધા, જ્ઞાન તથા ચારિત્રનાં બળ પર વિશ્વાસ ધરાવતા થયા.

સહુ કોઈ આત્મશક્તિને પિછાની તેના વિકાસમાં મન બને, એ જ અભ્યર્થના.

॥ इति शम् ॥

શાપરીઆ રેલીંગ શર્સ.

શાપરીઆ ડોક એન્ડ સ્ટીલ કું. પ્રા. લી.
પટેલ રોડ, કોમ લેન, મુંબઈ-૧૨ ટે. નં ૪૦૪૦૮



‘ ઉમેશયોગદર્શન ’

પ્રથમખંડ-ચાર ભાષામાં
ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, અંગ્રેજી
લેખક:-યોગીરાજ શ્રી. ઉમેશચંદ્રજી.

સંસ્થાપક અને સંચાલક : શ્રી રામતીર્થ યોગાચાર્ય, મુંબઈ-૧૪.

આ ગ્રંથમાં રોગી, નિરોગી સ્ત્રી-પુરુષોની તંદુરસ્તી સારી રાખવા માટે કે પ્રકારના મલશોધન કર્મ, આસનો, માનાસક ઈલાજો, જલોપચાર, શર્ષકિરણ-ચિકિત્સા, આહારચિકિત્સા વગેરે અનેક શક્તિવર્ધક અને રોગનિવારક સંસ્થા અને સાધ્ય ઈલાજો બતાવ્યા છે. ૪૦૦ થી વધુ પૃષ્ઠો અને ૧૦૮ થી વધુ દેશગ્રો છે. આ પુસ્તકમાં ૩૫ વર્ષોનો પોતાનો અનુભવ સ્વામીજીએ રજૂ કર્યો છે. બધાને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપતું આ અનોડ પુસ્તક છે.

અપૂર્વ મહિમાશાળી રાજસ્થાનનું એક રમણીય તીર્થ

શ્રી હરાવલાજી

શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં તીર્થોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પામેલું આ અપૂર્વ મહિમાશાળી તીર્થ રાજસ્થાનની હકુમતમાં આવેલું છે. આશુરોડની મોટર રસ્તે અણાદરા અને ત્યાંથી મોટર રસ્તે અહીં પહોંચી શકાય છે. ગામની ચારે બાજુ પહાડી અને ઝાડી હોવાથી દૃશ્ય ધણું રમણીય છે. ધર્મશાળાની સુંદર સગવડ છે.

બ્રાહ્મણપુરના ધાંધલ શેઠની ગાય હંમેશાં સહેલી નદીના પામેલ પહાડમાં જઈને એક ગુફામાં દૂધ અડી આવતી. શેઠને સ્વપ્ન આવ્યું કે ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની એક પ્રાચીન ચમત્કારિક મૂર્તિ છે. ત્યાં જમીન ખોદાવતાં મૂર્તિ પ્રકટ થઈ, પણ તેને ક્યાં લઈ જવી! કે આગળમાં બ્રાહ્મણપુર અને હરાવલા ગામસોડો વચ્ચે વિવાદ થયો. છેલ્લે નક્કી થયું કે આ મૂર્તિને રથમાં પધરાવી તેને એક બગીચા બ્રાહ્મણપુર અને એક બગીચા હરાવલાને જોડવો. જ્યાં તે લઈ જાય ત્યાં મૂર્તિ પધરાવવી. એ રથ હરાવલા આવના ધાંધલ શેઠે ત્યાં મૂર્તિ પધરાવી અને બાવન જિનાલય નિર્માણ કરાવ્યું.

અહીં મુસલમાની સેન્યનું આક્રમણ થતાં સેન્યમાં ઉપદ્રવ થયો તે વખતે દિવાનને સ્વપ્ન આવેલું કે જો તમારો બાદશાહ આવી મારું મુંઝવે તો ઉપદ્રવ શાંત થાય. એ રીતે બાદશાહે મુગલનાં ઉપદ્રવ શાંત થયેલો ને તેણે અહીં ઉત્સવ કરેલો. પોતાનાં જાંઝગશાલ વગેરેએ અહીં સંઘ સાથે યાત્રાઓ કરેલી છે.

હજોંદાર વખતે અહીં નેમિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ નિર્માણ કરવામાં આવી છે. અને બાજુ સદસફળા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ને અત્યંત ભવ્ય અને ચમત્કારિક છે.

મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા વખતે આગે દરેક સ્થળે હરાવલા પાર્શ્વનાથ કરવામાં આવે છે, તે જ એના અપૂર્વ મહિમાનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષી.

આ તીર્થની યાત્રાથી હવનને રાક્ષસ

